

KUTATÁSMÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK AZ ALÁVETETT CSOPORTOK JOGHOZ VALÓ VISZONYÁNAK MEGISMERÉSÉHEZ

<https://doi.org/10.51783/ajt.2021.3.03>

Tanulmányunkban az alávetett csoportok joghoz való viszonyának vizsgálatával, ennek jogszociológiai módszertani kérdéseivel foglalkozunk. Az alávetett csoport és az elnyomás fogalmát a baloldali társadalomelméleti szerzők által kidolgozott értelemben használjuk. Az alávetett csoportokkal már Marx és a frankfurti iskola is foglalkozik, ebben a tanulmányban főképpen Nancy Fraser gondolataira támaszkodva, olyan társadalmi formációkat értünk e fogalmon, amelynek tagjai kulturális vagy gazdasági, esetleg mindkét dimenzióban alávetett helyzetben vannak.

Azt állítjuk egyrészt, hogy ezt az aszimmetrikus helyzetet a jog nem kezeli, hanem erősíti. Másik állításunk, hogy a kutatóknak a kutatás módszertanának megválasztásakor – a kutatási kérdés figyelembevételével – reflektálnia kell erre az aszimmetriára valamilyen módon. Harmadik állításunk pedig, hogy minél erősebb a társadalmi struktúrák által közvetített, illetve a közvetlen hatalomgyakorláson alapuló elnyomás, annál fontosabb, hogy kevésbé beavatkozó módszereket, főként kvalitatív módszereket alkalmazzunk. Így tudunk ahhoz a tudattartalomhoz, fogalomkészlethez és normarendszerhez hozzáférni, amit ezek a csoportok, egyének használnak, amivel leginkább ki tudják fejezni a joghoz való viszonyukat, vagy egyáltalán meg tudják ragadni, mikor, milyen helyzeteket érzékelnek egyáltalán jogiként, és melyeket nem.

Tanulmányunkban elsőként a probléma meghatározásával foglalkozunk, azzal a kérdéssel, hogy milyen sajátos módszertani kérdéseket vet fel az, ha alávetett csoportok joghoz való viszonyát kívánjuk kutatni. Ehhez kapcsolódóan röviden bemutatjuk azt a baloldali, kritikai elméleti hagyományt, amelyben az alávetett csoport fogalmát, illetve a jog e csoportok életére gyakorolt hatását értelmezzük.

Ezt követően áttekintjük a kérdés szakirodalmát. Három fontosabb kérdéskörre térünk ki: (1) az általános jogszociológiai módszertani irodalomra, (2) az egyes sérülékeny helyzetű csoportok helyzetére, ezen belül a joghoz való viszonyára vonatkozó kutatásokra, végül pedig (3) az egyes jogszociológiai módszerekről és ezek alkalmazási lehetőségeiről szóló reflexiókra.

* PhD, adjunktus, ELTE ÁJK, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3. E-mail: kiss.valeria@ajk.elte.hu.

** Tanársegéd, ELTE ÁJK, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3. E-mail: toth.fruzzsina@ajk.elte.hu.

A szakirodalom áttekintésének fő tanulsága, hogy ez a probléma csak sporadikusan, egy-egy kutatáshoz kapcsolódva jelenik meg, a jogszociológiai irodalomban nem találunk kidolgozott válaszokat vagy akár elmélyült vitát erről. Erre tekintettel a tanulmány harmadik részében megpróbálunk egy ilyen vitához kiindulóponttal szolgálni: röviden bemutatjuk azokat a módszereket, amelyeket – megfelelő kutatói reflexió mellett – alkalmasnak tartunk az alávetett csoportok és a jogrendszer viszonyának kutatására. Ebben a részben a narratív interjú, jogi történetmesélés, jogi etnográfia és kritikai diskurzuselemzés módszereiről ejtünk szót, röviden bemutatva ezeket a módszereket, illetve igyekszünk olyan konkrét kutatásai példákkal szolgálni, amelyek alátámasztják azt, hogy ezek a módszerek alkalmasak erre a célra.

1. A PROBLÉMA MEGHATÁROZÁSA

A társadalomtudományi kutatások objektivitása a tudományelmélet egyik kulcskérdése.¹ Mi ebben a tanulmányban egyértelműen abból indulunk ki, hogy nincs teljesen objektív kutatói nézőpont: egy kutatás kezdetekor, a hipotéziseink felállításával, az elméleti keret kialakításával, vagy a kutatás kulcsfogalmainak meghatározásával már olyan értelmezési keretet konstruálunk, ami a mi elképzeléseinken, gondolatainkon, tapasztalatainkon alapszik. Amikor ez a kutatás jogszociológiai kutatás, akkor sok esetben a jog természete alapján még egy erős dogmatikai fogalmi hálóra is figyelemmel kell lenni. Amennyiben pedig a szűk értelemben vett hivatalos jogi eljárásokra koncentrálunk, legyen az hatósági vagy bírósági eljárás, további szigorúan lehatárolt intézményrendszerekre, eljárási szabályokra kell figyelniük.

Természetesen ez bizonyos értelemben adottság, egy kutatás attól kutatás, mert vannak elméleti lehatárolásai, megalapozásai, ha pedig a bírósági eljárásokra vagyunk kíváncsiak, nem tekinthetünk el a jog által szabott keretektől. Viszont mi történik, ha olyan strukturális elnyomásban élő csoportokat² és ezek joghoz való kap-

¹ Az egyik legfontosabb szerző, aki hangsúlyozta a társadalomtudományi megismerés előfeltételét képező kategóriákban rejlő szubjektivitást, és a kutatás szükségszerű kapcsolódását az értékekhez, Max Weber volt. Lásd Max WEBER: „A társadalomtudomány és társadalompolitikai megismerés »objektivitása«” in Max WEBER: *Tanulmányok* (Budapest: Osiris 1998) 68. Az társadalomtudományok lehetséges objektivitásába vetett hit a klasszikus szerzők közül elsősorban Comte nevéhez köthető, aki a társadalmi folyamatok megismerésében is a racionális pozitivitást tekintette (elérhető) célnak. Lásd Auguste COMTE: *A pozitív szellem* (Budapest: Helikon 1979) 207–209.). A kérdésnek kiterjedt szakirodalma van, amelyhez jó bevezetőt ad Julian Reiss és Jan Sprenger (Julian REISS – Jan SPRENGER: „Scientific Objectivity” in Edward N. ZALTA (szerk.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2020 Edition) plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/scientific-objectivity/).

² A strukturális elnyomásban élő csoport fogalmát alapvetően az alávetett csoporttal azonos értelemben használjuk, de ezzel a megfogalmazással az elnyomás egyes formáinak személytelenségére kívánunk utalni, ezt hangsúlyozzuk. Hogy pontosan kiket értünk ezeken a csoportokon, a következő pontban fejtjük ki. Alapvetően a fogalomalkotás a marxista, illetve a frankfurti iskola kutatási hagyományaira támaszkodik, amely társadalmi dinamikákon keresztül vizsgálja, hogy az elnyomás és kizsákmányolás hogyan hat az egyénre. Lásd pl. Karl Marx, Jürgen Habermas, Pierre Bourdieu Axel Honneth, Nancy Fraser.

csolatát kezdjük vizsgálni, amelyek társadalmi alárendeltségük miatt teljesen más fogalomalkotással élnek, teljesen másképp gondolkoznak a jog intézményi kereteiről, a jogról magáról, mint ahogy a kutatók teszik? Az, hogy választ akarunk kapni a kutatási kérdésünkre a lehető legteljesebb módon, kutatási alapvetés. Ugyanakkor, ahogy arra Vajda Júlia is rámutat, már az interjú vagy kérdőíves kérdéseink megalkotásakor és ezek feldolgozásakor is pusztán annyit tudhatunk meg, amit már eleve tudunk a világról. Plasztikusan fogalmazva, ha nem hagyjuk, hogy az egyén teljes perspektívája értelmezés nélkül jelenjen meg empíriánkban, nem leszünk képesek olyan tartalmakat, elbeszéléseket megtalálni, amire eredetileg nem gondoltunk.³

A kutatási elmélet- és fogalomalkotásokban megjelenik egy magas szintű intellektuális munka, ami ebben az esetben cenzusként is hathat, azaz olyan műveltségi akadály jöhet létre, amihez nem egységes a hozzáférés. Mi is a baj ezzel? A legfőbb problémát úgy lehet összefoglalni, hogy előre felállítunk egy értelmezési keretet, előre meghatározzuk azt, hogy mit akarunk látni, hallani.⁴ Külön fontos ennek a figyelembevételére alávetett csoportok vizsgálatánál, ahol a megélt élményekhez való hozzáférés, így a fogalomképzés és értelmezés nagyfokú különbséget mutathat kutató és „kutatott” között.⁵

Amikor alávetett csoportokat vizsgálunk, és vizsgálatunk fókuszja ezen csoportok joghasználatára, akkor erre az értelmezési sémára fokozottan figyelemmel kell lennünk, hiszen a jog természete, dogmatikus, lehatárolt világa különösen képes elrejteni ezeket a hangokat. Az, hogy a joghoz való hozzáférés egy rendkívül komplex folyamat, már a '80-as évek óta alapvetés a jogszociológiában. William L. F. Felstiner, Richard L. Abel és Austin Sarat⁶ programalkotó munkájában mutat rá, hogy egy adott sérelem felismerése és jogi követeléssé formálása egyrészt egy soklépcsős tudati folyamat, másrészt nem egyenlően hozzáférhető a különböző tőkével rendelkező csoportok számára. A szerzők szerint a sérelmes helyzetek jogvitává való alakulásához legalább három tudati lépcső vezet. Az első, hogy meg tudjuk nevezni (*naming*) – legyenek kialakult fogalmak, és helyesen tudjuk alkalmazni – a sérelmes helyzetet. Másodikként a hibáztatást (*blaming*) nevezik meg, hogy a sérelmes helyzet kialakulásának felelősségét megfelelően azonosítsuk. Végül pedig a követelést (*claiming*) azonosítják, miszerint a felismert sérelem alapján meg tudjuk fogalmazni, mit is követelhetünk. Ez a három lépcső függ attól, hogy milyen aktorokat

³ VAJDA Júlia: „Az élettörténet szövegének szövete” *Jel-kép* 2003/1. 89–96.

⁴ Gabriele ROSENTHAL: „Reconstruction of Life Stories: principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews” *The Narrative Studies of Lives* 1993/1. 59–91.

⁵ Fritz SHÜTZE: „Autobiographical Accounts of War Experiences. An Outline for the Analysis of Topically Focused Autobiographical Texts – Using the Example of the »Robert Rasmus« Account in Studs Terkel's Book, »The Good War«” *Qualitative Sociology Review* 2004/1. 224–283. továbbá: ROSENTHAL (4. l.), VAJDA (3. l.).

⁶ William L. F. FELSTINER – Richard L. ABEL – Austin SARAT: „The Emergence and Transformation of Disputes: Naming, Blaming, Claiming...” *Law & Society Review. Special Issue on Dispute Processing and Civil Litigation* 1980–1981/3–4. 631–654., <https://doi.org/10.2307/3053505>.

– szakértőket, jogászokat – tudunk mozgósítani, ez pedig függ többek közt az anyagi erőforrásainktól és kapcsolati hálónktól, kulturális tőkénktől is.⁷

A joghoz való hozzáférés rendkívül szelektív, ezt jelentős szakirodalom támasztja alá.⁸ De nemcsak a jogi eljárás, hanem a sérelem felismerése, a jog megjelenése és interpretációja sem egységes, különböző helyzetben lévő társadalmi csoportok esetében nagyfokú eltérést mutathat.

A következőkben amellett érvelünk, hogy alávetett csoportok és joghoz való bármilyen viszonyuk vizsgálatakor miért kiemelten fontos a nem beavatkozó és az empiria felvételénél minél inkább befolyásmentes módszerek használata. Elsőként ismertetjük, hogy milyen hatalmi dinamikák mentén írhatók körül ezek a csoportok és hogy a jog hogyan torzítja tovább ezeket a hatalmi viszonyokat. Ezután az egyes sérülékeny, alávetett csoportokra vonatkozó kutatásokat azok módszertani megoldásaink keresztül ismertetjük, végül pedig olyan módszertani megközelítésekről írunk, melyek álláspontunk szerint autentikusabb elérései lehetnek ennek a célcsoportnak.

Célunk nem az, hogy egyik módszert a másik felé emeljük. Csupán azt szeretnénk hangsúlyozni és alátámasztani, hogy a be nem avatkozó kvalitatív módszerek szerepe hatalmi aszimmetriák vizsgálatánál – mint általában a jogi helyzetek – miért megkerülhetetlenek és milyen megismerési forrást jelenthetnek az ezzel foglalkozó kutatóknak.

1.1. ALÁVETETT CSOPORTOK

Amikor alávetett csoportokról beszélünk, különböző konkrét társadalmi csoportok juthatnak eszünkbe. Romák, fogyatékkal élők, nők, zsidó vagy hajléktalan emberek, más-más módon ugyan, de mind valamilyen strukturális hátrányban élnek a társadalmunkon belül, legyen az kulturális vagy gazdasági jellegű, esetleg a kettő ötvö-zete.⁹ Nem tudunk pontos listát adni, hiszen még egy politikai közösségen belül is számtalan ilyen csoport van, univerzális értelemben pedig ennek a listának a felállítását szinte lehetetlen.

Ami ezekben a csoportokban a közös pont, hogy a hatalmi viszonyrendszerek és hatalmi dinamikák aszimmetrikusan érintik őket, melyben mindig az alávetett, elnyomott, gyengébb, alacsonyabb pozíciót foglalják el.¹⁰ Így ahhoz, hogy megértjük, hogy írásunk szempontjából mit jelent az alávetett csoport, azaz pontosan kik-

⁷ FELSTINER–ABEL–SARAT (6. lj.).

⁸ Lásd pl. FELSTINER–ABEL–SARAT (6. lj.), MARC GALANTER: „Why the »Haves« Come Out Ahead: Speculations on the Limits of Legal Change” in Roger COTTERRELL (szerk.) *Law and Society*, Aldershot Dartmouth, 1994, 165–230. PATRICIA EWICK – SUSAN SILBEY: „Narrating Social Structures: Stories of Resistance to Legal Authority” *American Journal of Sociology* 2003/108. 1328–1372., Íthon: FLECK Zoltán: „A hatalom korlátozása” *Magyar Tudomány* 2016/6. 660–667.

⁹ NANCY FRASER: „Az újraelosztástól az elismerésig. Az igazságosság dilemmái a poszt-szocializmus korában” in KENDE Anna – VAJDA Róza (szerk.): *Rasszizmus a tudományban* (Budapest: Napvilág 2008) 337–387.

¹⁰ FRASER (9. lj.).

re fókuszálunk elsősorban, azt a hatalmi konstrukciót kell megérteni, amiben ezek a csoportok létrejönnek.

A különböző hatalomelméleti megközelítések által kirajzolt törésvonalak és dinamikák eltérő képeket rajzolnak az elnyomás természetéről. Így Karl Marx vagy Michel Foucault vagy Nancy Fraser megközelítése a hatalom természetéről, keletkezéséről és működéséről nagyban eltérő képet mutat. Attól függ, milyen értelmezési keretben mozgunk: a hatalom alakíthat szimmetrikus, aszimmetrikus viszonyokat, a hatalom maga lehet homogén, heterogén, monolit vagy sporadikus. A következőben írunk arról, hogy a különböző elméleti hagyományokban miként rajzolódnak ki ezek a törésvonalak elnyomó és elnyomottak közt. Azokat a modern hatalomelméleti megközelítéseket vizsgáljuk röviden, amiben a hatalmi aszimmetria, elnyomó és elnyomott csoportok gondolata megjelenik.

Nem minden elmélet reflektál azonban a hatalom ezen aspektusára. Így például a klasszikus szerződéselméletek ugyan számos ponton eltérést mutatnak, de abban egyeznek, hogy a szuverénnel szemben vagy amellett a társadalom mint homogén és monolit egész áll. Ezek az elméletek egyáltalán nem reflektálnak, sőt normativitásukkal el is fedik a társadalmon belüli hatalmi törésvonalakat, különbségeket. Georg Hegel kritikájában hangsúlyozza, hogy a szerzők úgy tekintenek az államra, mint magánszerződéses viszonyra, és ezzel épp annak egyik legértékesebb oldaláról, a köz vagy közösségi oldaláról feledkeznek meg. Szintén jelentős kritikai szempont, hogy a szerződések megkötéséből és a társadalmi rend alapvetéseinek meghatározásából kimarad mindenféle kisebbség.¹¹ Kimaradnak az etnikai és nemzeti kisebbségek, a különböző fogyatékkal élők és a nők. A létrejövő modern állam így egy szűk elit akarátán nyugszik, a társadalmi rétegek jelentős része nincs képviselve. Ugyanerre a következtetésre jut Carole Pateman a „*God Hath Ordained to Man Helper*”: *Hobbes, Patriarchy and Conjugal Right*¹² című tanulmányában. Pateman ebben arra világít rá, hogy a szerződéselméletekből nemes egyszerűséggel kimarad a társadalom mintegy fele, a nők, ami azt jelenti, hogy a modern demokratikus jogállam pusztán a férfiak közös akarata és érdekei alapján jött létre.

Karl Marx tőkésekről és munkásokról szóló osztályelmélete¹³ már reflektál a társadalmon belüli eltérő hatalmi pozíciókra, azaz az elnyomás dinamikája kirajzolódik.¹⁴ Ugyanakkor a munkásosztály – és a tőkésosztály is – homogén csoportot alkot. Érdekes, hogy a nők helyzetével Marx több helyen foglalkozik. Sőt, Marx elmélete közvetve a modern baloldali feminizmus egyik origójának tekinthető. Ugyanakkor

¹¹ TAKÁCS Péter: „A társadalmi szerződés elméletei” in EGRESI Katalin – PONGRÁCZ Alex – SZIGETI Péter – TAKÁCS Péter (szerk.): *Államelmélet* (Győr: Széchenyi István Egyetem ÁJK 2016) 66–86.

¹² Carole PATEMAN: „»God Hath Ordained to Man Helper«: Hobbes, Patriarchy and Conjugal Right.” In MARY LYNDON SHANLEY – Carole PATEMAN (szerk.): *Feminist Interpartition and Political Theory* (Cambridge: Polity Press 1991) 53–74., <https://doi.org/10.1017/s0007123400005585>.

¹³ Karl Marxnak nincs tiszta osztályelmélete, az osztály fogalma és a különböző osztályfelosztások sporadikusan jelennek meg életművében. Lásd pl. Huszár Ákos: A hegeli – marxi társadalomelmélet. In (Uő.): *A kritikai elmélet rekonstrukciója. Újosztály-elméletek és civiltársadalom elméletek a rendszerváltás időszakában*. Napvilág Kiadó 2009. 25–61.

¹⁴ Karl MARX: „A tőke (részlet)” in FELKAI Gábor – NÉMEDI Dénes – SOMLAI Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig* (Budapest: Ú-M-K 2005).

szisztematikusan nem viszi végig a gondolatait, nem megy a mélyére az egyes osztályokon belül is fellelhető hatalmi dinamikáknak.¹⁵

Pierre Bourdieu és Michel Foucault tovább bontja a hatalmi konstrukció monolit létét. Bourdieu a különböző főkefajta megkülönböztetésével és mezők megrajzolásával, azokon belüli dinamikák értelmezésével már olyan hatalmi konstrukciót vázol, ami egyrészt dinamikus másrészt több tényezőtől függő törésvonalak mentén épül fel.¹⁶ Foucault pedig még ennél is tovább megy a mikrohatalmi koncepció megalkotásával, melyben a hatalom folytonos mozgásban van, hálózatszerűen átszöve a társadalom egészét, mintegy észrevétlenül beszűrődik mindennapjainkba, gondolkodásunkba, hétköznapi cselekvéseinkbe.¹⁷

A kortárs posztmodern diskurzusban Nancy Fraser és Axel Honneth vitája ad további adalékot. A két szerzőben közös, hogy már az aszimmetriák felől közelítenek, amikor a hatalmi dinamikákat vizsgálják. Mindkét elmélet egyik gondolati sarokpontja annak vizsgálata, hogy elnyomott csoportok, milyen harcokat folytatnak az elismerésért vagy újraelosztásért.¹⁸ Nancy Fraser mellett érvel, hogy két hatalmi struktúra és a két hatalmi struktúrának a metszete jelöli az elnyomott csoportok harcát. Az két hatalmi struktúra a gazdasági és kulturális hatalom, ezek metszéspontjában pedig mindkettő egyaránt és elválaszthatatlanul van jelen. Ugyanakkor Fraser nem reflektál azokra a küzdelmekre egyáltalán, melyek nem nyíltak vagy nem kollektívák. Az egyén szenvedését nem veszi figyelembe, szól Axel Honneth kritikája.¹⁹

Axel Honneth szerint az egyén integritását három tényező biztosítja, a testi, a jogi és a társadalmi elismerés. A fizikai elismerés hiánya a testi megvetés, formája a test ellen irányuló megsemmisítő erejű erőszak, a jogi megvetése a jogfosztás, a társadalmi elismerése az életformák megvetése.²⁰ Az ezekkel szembeni védelem biztosítása az a normatív elvárás, amelyet az egyén támaszthat a társadalommal szemben. Honneth a társadalmi egyenlőtlenségeket az elismerési hiátusokra vezeti vissza, melyek egyrészt individuálisak, másrészt társadalmiak. Így akár a rejtett egyéni elnyomások és harcok – azaz az elnyomás és ellenállás azon formája, ami a felszín alatt zajlik²¹ – is értelmezhetők ebben a megközelítésben.

¹⁵ Silvia FEDERICI: „Marx és a feminizmus” *Eszmélet* 2019/31. 118–129.

(epa.oszk.hu/01700/01739/00107/pdf/EPA01739_eszmelet_122_118-129.pdf) Lásd továbbá: Martha E. GIMENEZ: „Marxism and Feminism” *Journal of Women Studies*. 1975 1. évf. 1. szám 61–80. vagy Heidi I. HARTMANN: „The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union” *Capital and Class* 1979, 3. évf. 2. szám, 1–33.

¹⁶ Pierre BOURDIEU: „A habitus és életstílusok tere” *Replika* 2010/3. 49–94.

¹⁷ Michel FOUCAULT: „A hatalom mikrofizikája. Az 1976. január 7-i előadás” in Michel FOUCAULT: *Nyelv a végtelenhez* (Debrecen: Latin Betűk 2000) 307–331.

¹⁸ Nancy FRASER – Axel HONNETH (szerk.): *Redistribution or recognition? A political philosophical exchange* (London, New York: Verso 2003).

¹⁹ Axel HONNETH: „Redistribution as Recognition. A Response to Nancy Fraser” in Nancy FRASER – Axel HONNETH (szerk.): *Redistribution or recognition? A political philosophical exchange* (London, New York: Verso, 2003) 111–197.

²⁰ HONNETH (19. lj.).

²¹ Lásd pl. James C. SCOTT: *Weapons of the weak. Everyday forms of Peasant Resistance* (New Haven and London: Yale University Press 1985), <https://doi.org/10.2307/2758183>.

Jelen szövegben leginkább Nancy Fraser megközelítését alkalmazzuk, miszerint a kulturális, szimbolikus elnyomás és a gazdasági elnyomás külön-külön és ötvöződve is olyan hatalmi struktúrákat eredményez, melyek akarva vagy akaratlanul hátrányba hoznak egyéneket és csoportokat.²² A kulturális és gazdasági elnyomás szálai a gyakorlatban rendszerint szétválaszthatatlanok, a különböző rendszerek, társadalmi struktúrák mélyszövetébe ágyazottak. Így a jogrendszernek és tágabb normarendszerünknek is szerves, megkerülhetetlen részét alkotják, és erre a vonatkozó kutatásoknak elméleti és módszertani szempontból is reflektálniuk kell.

1.2. A JOG SZEREPE

Amennyiben ebben a viszonyrendszerben a jog szerepét akarjuk vizsgálni, a kritikai jogelméletek (*critical legal studies*, CLS) nyújthatnak számunkra koherens értelmezési keretet. A CLS alapállítása, hogy a jog politika, és a jog alapvető célja a fennálló hatalmi rendszer kiszolgálása, megtartása. A jogi érvelés, mint speciális logika és nyelv, pedig a fennálló hatalmi viszonyokat normativizálja, azaz elfedi, semlegesíti.²³ Így a jog mint emancipatorikus, mindenki által hozzáférhető társadalmi rendszer alapvetése kérdőjeleződik meg.

A CLS-nek több további ágát különböztethetjük meg, mint a feminista jogelmélet (*feminist legal theory*), kritikai rasszelmélet (*critical race studies*) vagy fogyatékos tudomány kritikai elmélete (*disability studies*). Ezekben a megközelítésekben közös, hogy egy elnyomott csoport oldaláról, a kritikai elmélet alapvetéseinek felhasználásával közelíti meg azt a kérdést, hogy a jog hogyan keretezi a vizsgált csoportokat.

Mindhárom említett megközelítés a normalitás kritikájából indul ki, azaz azt állítja, hogy – többek között – a jog meghatározza a jogi értelemben „normális” embert, aki férfi vagy fehér vagy ép, leginkább mindhárom egyben. Ez a normativitás rejtett, nyíltan nem fogalmazódik meg, hanem mindig a normalistól eltérő másik van jogi értelemben meghatározva, definiálva.²⁴

A CLS egy további meghatározó állítása, hogy a jogi felépítményben jelentős tényező az esszencializmus kérdése. Az esszencializmus állítása, hogy a többségi és kisebbségi, „normális” és attól eltérő csoportok között van egy biológiai különbség, ami természetes módon különíti el az adott társadalmi csoportot a másiktól. Itt egyes szerzők tagadják, mások kiemelik ennek a megközelítésnek a fontosságát. A kritikai rasszelmélet például elvet bármilyen etnikai biológiai különbségtételt. Ugyanakkor a melegmozgalmak bizonyos értelemben kiemelik, stratégiai módon használják, amikor a homoszexualitást mint biológiai adottságot és nem mint „tanult eltérélyedést” magyarázzák.²⁵

²² FRASER (9. l.).

²³ KISS Valéria: „Kritikai elméletek” in JAKAB András – SEBŐK Miklós (szerk.): *Empirikus jogi tanulmányok. Paradigmák, módszertan, alkalmazási területek* (Budapest: Osiris 2020) 433–460.

²⁴ KISS (23. l.).

²⁵ KISS (23. l.).

Közös elem továbbá a köz és magán elválasztásának kérdése is. Feminista társadalomelméleti tételmondat, hogy „minden, ami személyes egyben politikai is”²⁶, ami azt jelenti, hogy ezek az elnyomási formák nem kezelhetők magánügyként, hiszen csupán a társadalmi rendszer csapódik le a családban, egyénben.

Az elnyomott csoportok elemzésünkben azok, akik aszimmetrikus viszonyban vannak, amiben ők a gyengébb felek. Tőkéjük, mely lehet gazdasági, kulturális vagy társadalmi, elmarad a velük szembenálló féltől, mozgásterük kisebb.²⁷

Állításunk az, hogy a jog, deklarált céljaival ellentétben gyakran csak keretek közé zárja ezeket az egyéneket és csoportokat, nem segíti az érdekérvényesítésüket. A joghoz való hozzáférés foka pontosan elnyomott helyzetük miatt alacsony, akadályoztatott. Ugyanezen oknál fogva, amikor jogi eljárásban vesznek részt, a fegyverek egyenlőségének elve sem értelmezhető a formális előírásokon túl, valódi egyenlőségként.

2. MÓDSZERTANI KIHÍVÁSOK ÉS LEHETSÉGES MEGOLDÁSOK

A fentiek alapján a legfontosabb kérdésünk az, hogy milyen módszertani kihívásokkal szembesülünk akkor, ha elnyomott csoportok joghoz való viszonyát vizsgáljuk, és milyen módon kezelhetjük hatékonyabban ezeket a kutatási nehézségeket.

Ha ezt a kérdést kezdjük el kutatni, a szakirodalom nem nyújt egyértelmű segítséget. Az alábbiakban három irányból mutatjuk be ezt a problémát: (1) az általános jogszociológiai módszertani irodalom, (2) az egyes sérülékeny helyzetű csoportok helyzetére, ezen belül a joghoz való viszonyára vonatkozó kutatások, végül pedig (3) az egyes jogszociológiai módszerekről, és ezek alkalmazási lehetőségeiről szóló reflexiók felől.

2.1. ALÁVETETT CSOPORTOK ÉS A „MAINSTREAM” JOGSZOCIOLÓGIAI MÓDSZERTAN

Az általános jogszociológiai kézikönyvek és tanulmányok jobbára nem reflektálnak arra a problémára, hogy milyen módszereket érdemes használni akkor, ha sérülékeny helyzetű csoportok joghoz való viszonyát kívánjuk megismerni.²⁸ Mindez összefügg azzal is, hogy a jogszociológia kutatási módszereiről is viszonylag kevés mű érhető el, amely rendszerezetten, akár tankönyvi, akár monografikus formában dolgozná fel ezt a témát.

²⁶ Vicky RANDALL: „Társadalmi nem és hatalom: a nők politikai részvétele” in Vicky RANDALL – Georgina WAYLEN (szerk.): *Társadalmi nem, politika és az állam – Feminista társadalomtudományi tanulmányok* (Budapest: Józsefvegy Műhely 2003) 235.

²⁷ Pierre BOURDIEU: „Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke” in ANGELUSZ Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei* (Budapest: Új Mandátum 1999) 156–177.

²⁸ Lásd 29–31. lábjegyzetek. A magyar szakirodalomból említhető pl. Fleck Zoltán klasszikusnak számító jegyzete (Fleck Zoltán: *Szociológia jogászoknak* [Budapest: Napvilág 2004]).

A jogszociológusok általában a szociológiai módszereket igyekeznek alkalmazni saját kutatási kérdéseik megválaszolására.²⁹ Ez rendjén is van, hiszen, ha a jogot társadalmi jelenségként vizsgáljuk, a jogszociológia inkább szociológia, mint jogtudomány. Mégis, a jogszociológia sajátos módszereire vonatkozó reflexió, más szakszociológiáktól eltérően, eddig elmaradt. Reza Banakar és Max Travers hívják fel a figyelmet arra, hogy különösen szembetűnő ez a probléma, ha a sok szempontból hasonló kriminológiával vetjük össze a jogszociológiai módszerek kidolgozottságát, illetve az ez iránti tudományos érdeklődést, igényességet.³⁰ Jellemző, hogy az elérhető monográfiák sok szerző által jegyzett, gyűjteményes kötetek, amelyek általános, bevezető tanulmányok mellett jobbra egyes kutatásokra vonatkozó, azok módszertani tapasztalatait absztraháló művekből állnak,³¹ a tényleges kutatási gyakorlatra is vonatkozó, de egyben rendszerező, középszintű áttekintés hiányzik. Úgy tűnik, a jogszociológia még várja a maga nagy módszertani tankönyviróját.

2.2. KIFEJEZETTEN A SÉRÜLÉKENY HELYZETŰ CSOPORTOKRA VONATKOZÓ KUTATÁSOK

Az általános módszertani szakkönyvek rövid áttekintése után könnyen juthatunk arra a következtetésre, hogy érdemesebb az egyes, sérülékeny helyzetű vagy alávetett csoportok joghoz való viszonyára, jogtudatára vonatkozó kutatásokat áttekintenünk, ezekből talán levonhatunk általános következtetéseket a megfelelő módszertani megoldások tekintetében.

2.2.1. FEMINISTA JOGELMÉLET

A feminista szerzők régóta kritizálják a bevett kutatási módszertani megközelítéseket, megkérdőjelezve azok objektivitását, és azt, hogy ezek a kutatások helytállóan ragadják-e meg a társadalmi valóságot.³² Katharine T. Bartlett 1990-ben megjelent,

²⁹ Lisa WEBLEY: „The *Why and How to of Conducting a Socio-Legal Empirical Research Project*” in Naomi CREUTZFELDT – Marc MASON – Kirsten McCONNACHIE (szerk.): *Routledge Handbook of Socio-Legal Theory and Methods* (London: Routledge 2020) 67., <https://doi.org/10.4324/9780429952814-4>.

³⁰ Reza BANAKAR – Max TRAVERS (szerk.): *Theory and Method in Socio-Legal Research* (Oxford: Hart 2005) ix.

³¹ A fent idézett megjegyzés ellenére a Banakar és Travers által szerkesztett tanulmánykötet (BANAKAR – TRAVERS [30. l.j.]) sem kivétel ez alól, illetve lásd pl. Austin SARAT (szerk.): *The Blackwell Companion to Law and Society* (Oxford: Blackwell Publishing 2004); Dermot FEENAN (szerk.): *Exploring the 'Socio' of Socio-Legal Studies* (Houndmills: Palgrave Macmillan 2013), https://doi.org/10.1007/978-1-137-31463-5_1; David COWAN – Daniel WINCOTT (szerk.): *Exploring the 'Legal' in Socio-Legal Studies* (London: Palgrave 2016), https://doi.org/10.1007/978-1-137-34437-3_1; Austin SARAT – Patricia EWICK (szerk.): *The Handbook of Law and Society* (Oxford: Wiley 2015); Mike McCONVILLE – Wing Hong CHUI (szerk.): *Research Methods for Law* (Edinburgh: Edinburgh University Press 2017), CREUTZFELDT – MASON – McCONNACHIE (29. l.j.).

³² A feminista kritika talán a leg(él)ismertebb az ebben az alfejezetben vizsgált paradigmák közül, ezt mutatja az is, hogy megjelenik a leginkább kanonizált társadalomtudományi módszertani tankönyvekben is, lásd Earl BABBIE: *A társadalomtudományi kutatás módszertana* (Budapest: Balassi 2001) 54–57.

nagy hatású esszéjében abból indul ki, hogy a sajátosan „feminista” jogelméleti módszerek alapvetése a nők kívülálló helyzetének felismerése, és céljuk ezért az ezt a helyzetet előidéző és fenntartó, domináns jogi meggyőződések megkérdőjelezése.³³ Bartlett tézise szerint azok a jogelméleti elemzési, kutatási módszerek feministák, amelyek ebből az indíttatásból születnek.

Bartlett három ilyen „módszerrel” foglalkozik. Az első a bevett jogi doktrína azon elemeinek azonosítása, melyek kizárják vagy hátrányosan érintik a nőket vagy más alávetett csoportokat. Ezt a „női kérdés” feltevésének nevezi (*asking the 'woman question'*).³⁴ A következő módszer egy olyan gyakorlatias érvelés alkalmazása, amely abból az elvárásból indul ki, hogy a feminista jogi kritika praktikus, valódi, alkalmazható jogi megoldásokkal kell hogy szolgáljon gyakorlati problémákra, ahelyett, hogy szembenálló, gyakran össze nem egyeztethető elméleti nézőpontok közötti statikus választásokra korlátozódna (*feminist practical reasoning*).³⁵ Az utolsó módszer a tudatosságnövelés (*consciousness-raising*),³⁶ a másokkal való interakció és együttműködés, a személyes tapasztalatok és narratívák megismerése, cseréje, megvitatása.

Ahogy láthatjuk, ezek nem igazán módszerek abban az értelemben, ahogyan a társadalomtudományi kutatás módszereiről szokás beszélni. Sokkal inkább arról van szó, hogy amikor a feminista jogelméleti szerzők egy sajátos „módszerről” beszélnek, akkor a női érdekek képviselői iránti elkötelezettséget és a gyakorlati, jogász-munkában való hasznosíthatóság szempontjának folyamatos szem előtt tartását értik ezen. A jelen cikk szempontjából ugyanakkor mégis hasznosak ezek a felvetések, hiszen más sérülékeny helyzetű csoportok esetében is alkalmazhatók, ilyen értelemben általánosíthatók. Az empirikus kutatás módszereihez legközelebb a tudatosságnövelés áll. Bartlett leírása alapján ezek a fórumok arra szolgálnak, hogy a nők

³³ Katharine T. BARTLETT: „Feminist Legal Methods” *Harvard Law Review* 1990/4. 831., <https://doi.org/10.4324/9780429500480-22>.

³⁴ Ehhez hasonló a feminista kritika kiindulópontja, a „gender lens” fogalma. Bartlett, Heather Wishik tanulmányára (Heather WISHIK: „To question everything: the inquiries of feminist jurisprudence” *Berkeley Women's Law Journal* 1985/1.) is támaszkodva, konkrét kérdéseket is javasol egy-egy jogi megoldás vizsgálatához: kihagyták-e a nők szempontjait a szabályozás, döntés megfontolásakor? Ha igen, milyen módon? Hogy lehetne ezt kijavítani? Milyen változáshoz vezetne ez a korrekció? Úgy fogalmaz, hogy a „női kérdés” a jogtudományban annak számbavételére irányul, hogy figyelmen kívül hagyták-e azokat a tapasztalatokat vagy értékeket, amelyek tipikusan érintik, jellemzik a nőket, mint a férfiakat, vagy hogy az elfogadott jogi megoldások hátrányosan érintik-e a nőket. A kérdés annak feltárására irányul, hogy a jog nem semleges, hanem kifejezetten férfiszempontokat tükröz bizonyos esetekben, és az a célja, hogy ezeket leleplezze, és hozzájáruljon ezek korrekciójához. Wishik további kérdései, amelyek egy konkrét kutatásban is hasznosak lehetnek: (1) Melyek voltak és melyek most a nők tapasztalatai a kérdéses jogi szabályozás, jogelv vagy döntés által szabályozott élethelyzetben? (2) Milyen előfeltevéseket, sugalmazásokat, meghatározásokat tartalmaz vagy erősít meg a jogi szabályozás a női, férfi vagy „semleges” életpaszttalról? (3) Mely területen tapasztalható ellentmondás, torzítás, tagadás a női tapasztalat és annak jogi megfogalmazása között? (4) Milyen patriarchális érdekeket szolgál ez az ellentmondás? (5) Milyen jogi vagy a nők élethelyzetének javítását célzó reformjavaslatok fogalmazódtak meg? Ha elfogadnánk ezeket, hogyan érintené ez a nőket gyakorlati és ideológiai szempontból? (6) Egy ideális világban hogyan alakulna a nők élethelyzete e téren, és hogy kapcsolódna a jogi szabályozás ehhez? (7) Hogyan jutunk el a jelen helyzetből ebbe az ideális állapotba? – BARTLETT (33. l.) 837–838.)

³⁵ BARTLETT (33. l.) 849.

³⁶ BARTLETT (33. l.) 863.

megosztható, megfogalmazható tapasztalataikat. Ez a felvetés kapcsolódik a jogi történetmesélés és a narratív interjú módszeréhez is.

A feminista jogelmélet sokszínű és szerteágazó terület, amelynek kutatói számos empirikus elemzést végeztek el és publikáltak az évek során. Ezeket összegezni, áttekinteni e helyütt nincs lehetőségünk, de általánosságban elmondható, hogy Bartlett „módszertani” írásának gyakorlatiassága egyáltalán nem egyedülálló. A feminista elemzés szorosan összekapcsolódik a fennálló, a jog által neutralizált igazságtalanságok leleplezésével és a helyzet megváltoztatásának igényével, és ennek megfelelően meglehetősen pragmatikus. A bevett társadalomtudományi kutatási módszerek feminista alkalmazásának sajátossága gyakran épp az, hogy azok egyfajta mozgalmi élt kapnak, ahogyan a fenti rövid ismertetésből is látható.³⁷ Ez persze szinte biztosan kritikát, ellenkezést vált ki a „mainstream” jogtudomány művelőiből, ám az erről folytatott párbeszéd ezzel együtt is nagyon hasznos és előremutató lehet.

2.2.2. ETNIKAI CSOPORTOK ÉS A JOG

Talán nem is meglepő, hogy ha a rassz kategóriáját tekintjük kiindulópontunknak, hasonló kutatói logikával találkozunk. Azzal, hogy értelemszerűen ebben az esetben az etnikai hovatartozás válik azzá a sajátos „szemüveggé”, amelyen keresztül a jól ismert, hegemón értelmezések gyakran teljesen új értelmet nyernek.

Bár a kisebbségsszociológia hazánkban is jelentős irányzat, ennek tudatos, kimunkált jogelméleti vagy jogszociológiai ága nem igazán alakult ki.³⁸ Ezért a következő, rövid áttekintésben a kritikai rasszelméletnek magyarítható *Critical Race Theory* (CRT) irányzatának jogkritikáját, annak módszertani belátásait vesszük alapul.

Ami ennek az irányzatnak az empirikus kutatási karakterét illeti, itt is elmondható, hogy a korábban bemutatottakhoz hasonlóan interdiszciplináris irányzatról van, hisz az etnicitás társadalmi és jogi működésének megértése a rendező elv, és ehhez – elvileg – bármely, az adott kutatási kérdéshez igazodó módszer alkalmazható.³⁹ Ezzel együtt jellemző a kvalitatív, narratívákra épülő empirikus kutatási módszerek

³⁷ Erre további jó példa lehet az ítéletek elemzésének sajátos formája, egyes, jelentős ítéletek feminista újrajrása: *Feminist Judgement Project*, lásd: Rosemary HUNTER – Clare McGLYNN – Erika RACKLEY (szerk.): *Feminist Judgments: From Theory to Practice* (Oxford: Hart Publishing 2010), illetve Rosemary HUNTER: „The Gendered ‘Socio’ of Socio-Legal Studies” in COWAN–WINGCOTT (31. lj.) 205–227., https://doi.org/10.1007/978-1-137-31463-5_10; Rosemary HUNTER: „Feminist Approaches to Socio-Legal Studies” in CREUTZFELDT–MASON–McCONNACHIE (29. lj.) 260–272., <https://doi.org/10.4324/9780429952814-19>.

³⁸ Azzal együtt, hogy születtek olyan kutatások, amelyek ebbe a paradigmába sorolhatók lennének, pl. Loss Sándor és H. Szilágyi István vizsgálata (H. SZILÁGYI István – LOSS Sándor: „A »cigány per«” *Beszélő* 2012/4.) vagy a Helsinki Bizottságnak a rendőrség etnikai profilalkotását vizsgáló kutatása (KÁDÁR András Kristóf – KÖRNER Júlia – MOLDOVA Zsófia – TÓTH Balázs: *Szigorúan ellenőrzött iratok. A magyar igazoltatási gyakorlat hatékonyságáról és etnikai aspektusairól – kutatási jelentés* (Budapest: Magyar Helsinki Bizottság, 2008), de nem beszélhetünk magyar viszonylatban a kisebbségi jogszociológiáról vagy jogelméletéről mint intézményesült tudományos irányzatról.

³⁹ Erre jó példa az alábbi, a szintén kritikai paradigmában született, de az egészségügyi ellátással kapcsolatos etnikai egyenlőtlenségekről szóló tanulmánykötet, amelynek szerzői változatos, de többnyire kvantitatív módszereket használnak: Laura E. GÓMEZ – Nancy LÓPEZ (szerk.) *Mapping „Race”*. *Critical Approaches to Health Disparities Research* (New Brunswick: Rutgers University Press 2013).

használata és a jogi történetmesélés.⁴⁰ Ennek oka az, hogy ezek a módszerek alkalmasak arra, hogy ablakot nyissanak a figyelmen kívül hagyott vagy alternatív valóságokra.⁴¹ Ennek a módszernek pedig jogi jelentősége, ereje is van, hiszen egyrészt alkalmas arra, hogy „ellentörténetek” elmesélésével (*counter storytelling*) leplezze a jog által semlegesnek beállított, hegemón értelmezéseket, másrészt arra is használható, hogy egy konkrét ügyben meggyőzze a bíróságot.⁴²

De ez az irányzat is gyakran megmarad a hagyományos doktrinális elemzésnél, ahogyan az fent is láthattuk. Jó példa erre Ian Haney López *White by Law* című, jelentős művében például az egyéni tapasztalatai bemutatásából indul ki, de ezzel együtt a mű jórészt klasszikus jogtudományi elemzésre épül.⁴³

Az etnikai csoportok és a jog viszonyát is érintheti, annak egy sajátos aspektusával foglalkozik a környezeti igazságosság (*environmental justice*) mozgalom.⁴⁴ Az irányzat a környezetvédelem harmadik áramlatához sorolható, a „szegények környezetvédelmének” is nevezik. Ebbe az áramlatba tartozik a CRT egyik ága, amely az USA-ban, elsősorban helyi ügyek kapcsán foglalkozik a környezetszennyezés és a rasszizmus összefüggésével. Ennek több oldala van, a legjelentősebb talán az, hogy a szennyezésnek, egészségre ártalmas életkörülményeknek való kitétség tekintetében a nem fehér etnikai csoportokhoz tartozás kiemelt kockázati tényező.⁴⁵ Mivel ez az irányzat a környezetszennyezés és a rasszizmus interszekciójával foglalkozik, módszertani szempontból erősen kötődik a környezeti kockázatokkal, azok eloszlásával kapcsolatos gazdasági elemzésekhez. Emellett viszont a CRT-hez is kötődő irányzatról van szó, így a CRT „bevett”, puha módszerei is megjelennek a környezeti igazságossággal foglalkozó elemzésekben.⁴⁶ Az irányzat képviselői számára fontos módszertani probléma a rasszizmus hatásának mérése, de kidolgozott megoldással, amelyet a jogrendszer működésének vizsgálata során hasznosíthatnánk, ők sem igazán szolgálnak.⁴⁷

2.2.3. FOGYATÉKOSSÁGTUDOMÁNY

A fogyatékkal élő személyek is olyan csoportot alkotnak, amely számos szempontból sérülékeny helyzetben van, ma Magyarországon is. Bár a nők és más alávetett csoportok esetében is fontos reflektálni arra, hogy nem egy homogén csoportról van

⁴⁰ Richard DELGADO – Jean STEFANCIC: *Critical Race Theory. An Introduction* (New York: New York University Press 2001) 37–50.

⁴¹ DELGADO–STEFANCIC (40. lj.) 39.

⁴² Bővebben lásd a III. 2. pontban.

⁴³ Ian HANEY LÓPEZ: *White by Law* (New York: New York University Press 2006).

⁴⁴ Juan MARTINEZ-ALIER: „Irányzatok a környezeti mozgalomban” in SCHEIRING Gábor – JÁVOR Benedek (szerk.): *Oikosz és Polisz. Zöld politikai filozófiai szöveggyűjtemény* (Budapest: L'Harmattan 2009) 38–40.

⁴⁵ Laura PULIDO: „A Critical Review of the Methodology of Environmental Racism Research” *Antipode* 1996/2. 142., <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.1996.tb00519.x>.

⁴⁶ Lásd pl. Elizabeth DICKINSON: „Addressing Environmental Racism through Storytelling: Toward an Environmental Justice Narrative Framework” *Communication, Culture and Critique* 2012/1. 57–74., <https://doi.org/10.1111/j.1753-9137.2012.01119.x>.

⁴⁷ PULIDO (45. lj.) 149–152.

szó,⁴⁸ a fogyatékkal élő személyek esetében ez talán még élesebben jelentkezik. Bár vannak az élethelyzetükben közös vonások, de a mozgásszervi fogyatékkal élőknél problémái és az azokra vonatkozó jogi szabályozás elemzése legalább ennyire el is tér például az intellektuális fogyatékkal élőknél helyzetének elemzésétől.

A fogyatékkosságtudomány módszereit, ahogy egyébként a feminista módszertant is, nagyfokú interdiszciplinaritás jellemzi.⁴⁹ Úgy is fogalmazhatunk, hogy a fogyatékkosságtudomány középpontjában maga a fogyatékkosság mint társadalmi jelenség áll, ez a fő rendező elv, amelynek megértéséhez pedig minden társadalom- és bölcsészettudományi kutatási módszert felhasználhatnak, adaptálhatnak.⁵⁰ A fogyatékkosságtudományi kutatásokat ugyanakkor nagy módszertani tudatosság jellemzi. A problémák azonban itt is jelentkeznek, amint a jogi kérdések elemzésére szűkítjük le a fókuszot. Arlene Kanter egyébként roppant átfogó és alapos tanulmányában⁵¹ sem találunk több módszertani fogódzót, mint annak rögzítését, hogy a nemhez hasonlóan a fogyatékkosságtudomány nézőpontja (*Disability Studies lens*) is hatalmas lehetőségeket rejt a jogtudományi elemzés számára.⁵² Arról, hogy melyek ezek a lehetőségek, a szerző kevés szót ejt a későbbiekben, inkább a fogyatékkosságtudományi szempontok jogi oktatásba való integrációjának lehetőségeit és formáit elemzi. Azt pedig, hogy hogyan váltsuk kutatási „aprópénzre” a fogyatékkosságtudományi nézőpont által megnyitott lehetőségeket, nem esik szó a későbbiekben.

Magát a *Disability Legal Studies* kifejezést Sagit Mor javasolta egy 2005-ös tanulmányában, amelyben az izraeli jóléti rendszer működését elemezte.⁵³ Mor ebben a tanulmányában kísérletet tett arra is, hogy megalapozza ezt az új tudományterületet, lehatárolva annak kutatási területeit, és alkalmazta is a kutatása szűkebb tárgyára. De, a korábban bemutatott módszertani tanulmányokhoz hasonlóan, ez az elemzés sem alapult empirikus kutatásra. A szerző klasszikus jogtudományi elemzést végzett el, de új paradigmába helyezve vizsgálódásait: a fogyatékkosságtudomány sajátos szempontjait alkalmazta. Mor és Pikkel újabb tanulmányában azonban már empirikus kutatást is végez, amely ebbe a megközelítésbe illeszkedik. A szexuális funkciókban bekövetkezett károk miatti kártérítésekkel kapcsolatos izraeli joggya-

⁴⁸ Ez például problémássá teheti a korábban részletesen bemutatott „női kérdés” vagy *gender lens* alkalmazását: tisztázni kell, azt is, hogy a nők mely csoportjait hogyan érinti az adott jogi szabályozás.

⁴⁹ Lásd pl. Dan GOODLEY: *Disability Studies. An Interdisciplinary Introduction* (London: SAGE 2011).

⁵⁰ Egy fogyatékkosságtudományi kutatásokat bemutató tanulmánykötetben közzétett kutatásokban például a kutatók végeztek intézményi etnográfiai elemzést, félig strukturált interjúkkal, az érintettek által végzett kutatást, rendelkezésre álló kvantitatív adatok másodelemzését, a szerző által gyűjtött adatok másodelemzését és médiaelemzést, esettanulmányokat, és más módszereket. Lásd Tom SHAKESPEARE Tom (szerk.) *Disability Research Today. International Perspectives* (London: Routledge 2015).

⁵¹ Arlene S. KANTER: „The Law: What’s Disability Studies Got to Do With It or an Introduction to Disability Legal Studies” *Columbia Human Rights Law Review* 2011/2. 403–479.

⁵² KANTER (51. lj.) 443–444.

⁵³ Sagit MOR: „Between Charity, Welfare, and Warfare: A Disability Legal Studies Analysis of Privilege and Neglect in Israeli Disability Policy” *Yale Journal of Law & the Humanities*, 2006/1. 63–136.

korlatot vizsgálták.⁵⁴ A nyilvánosan elérhető ítéletek elemzését végezték el, amelyhez kvantitatív (tartalomelemzési) és kvalitatív eszközöket is használtak.⁵⁵

A kutatás fő kérdése az volt, hogyan definiálják a bíróságok a fogyatékkal élő személyek szexualitását egy olyan jogterületen (a kártérítési jogban), ahol a szexualitáshoz való jog formálisan nem érvényesül.⁵⁶ Azért erre a jogterületre esett a kutatók választása, mert ezek az ügyek azok, amelyekben jogilag megragadható az épből a fogyatékos létbe való átmenet. Egyrészt azt vizsgálták, kinek, milyen károk esetén ítélték meg kártérítést a bíróságok, másrészt elemzik a bírósági ítéletekből kirajzolódó diskurzust is a szexualitás és fogyatékoság kapcsolatáról és meghatározásáról. Ebben a kutatásban a kerületi bíróságok (*district courts*) 1991 és 2015 közötti, nyilvánosságra hozott döntéseit vizsgálták, vegyes, kvantitatív és kvalitatív elemeket is használó módszerrel.

Az ítéleteket főképpen a Nevo nevű adatbázisból válogatták ki, két lépcsős, kulcsszavas kereséssel, de más adatbázisokat is használtak, hogy minél teljesebb legyen a feldolgozott ítéletek köre. Végül kilencvenkilenc ítélet került be a mintába. Ezekből létrehoztak egy saját adatbázist, amely tartalmazta az ügy számát, tárgyát, a bíró nevét, a sérülés időpontját, a felperes életkorát a sérülés időpontjában, nemét, és hogy a bíróság milyen típusú kártérítést ítélt meg (a szexuális élvezet elvesztése, egészségügyi kezelés, escort-szolgáltatás igénybevétele vagy szexuális rehabilitáció).

Az adatbázisban szereplő ítéleteket egyrészt leíró statisztikai eszközökkel, másrészt tartalomelemzéssel vizsgálták. A tartalomelemzés tárgya az volt, hogy a bíróság a fogyatékoságnak individuális-medikális vagy szociális-megerősítő megközelítést alkalmazta-e. Az elemzés legfőbb eredménye az volt, hogy a vizsgált időszakban erősödött az utóbbi megközelítés.

A tartalomelemzéssel kapcsolatban azt említi a tanulmány, hogy az ítéletek szövege „vékony”, kevés alapot ad a tartalomelemzésnek, mivel lényegre törő és technikai nyelvezetet használnak a bíróságok. Az elemzéssel kapcsolatban a kutatók az alábbi problémákat említették. Nem állt rendelkezésre az összes, a vizsgált időszakban született ítélet, csak azok, amelyeket nyilvánosságra hoztak, és nem is lehet tudni, hány ilyen ítélet született. Emellett a bíróságon kívül született egyezségek is elérhetetlenek voltak a vizsgálat számára. Végeterül pedig problémaként említették azt, hogy a vizsgált ügyekben sem fértek hozzá a teljes bírósági aktához, csak az ítélet szövegéhez.

Egyetérthetünk Morral és Kanterrel abban, hogy a fogyatékoságtudományi paradigmában született jogelméleti kutatásokban jelentős potenciál rejlik.⁵⁷ Annak elle-

⁵⁴ Sagit MOR – Rina B. PIKKEL: „Disability, Rights, and the Construction of Sexuality in Tort Claims” *Law and Society Review*, 2019/4.

⁵⁵ Hasonló elemzést végeztünk egy folyamatban lévő kutatásban, melynek eredményeit lásd: Kiss Valéria – MALÉTH Anett – TÓKEY Balázs – HOFFMAN István – ZSILLE Katalin – DOMBROVSKY Borbála: „A gondnoksági perek empirikus vizsgálata” *Állam- és Jogtudomány* 2021/2. 84–114., <https://doi.org/10.51783/ajt.2021.2.04>.

⁵⁶ MOR–PIKKEL (54. l.) 1.

⁵⁷ Lásd például David Engel és Frank Munger jogtudat kutatását, amelyben az *Americans with Disabilities Act* hatását vizsgálták narratív élettörténet-interjúkon keresztül: David M. ENGEL – Frank W. MUNGER: *Rights of Inclusion. Law and Identity in the Life Stories of Americans with*

nére, hogy fiatal területről van szó, a feminista jogelmélet és a kritikai rasszelmélet megközelítéséhez képest kiforrottabb, reflektáltabb módszertani megközelítések-ről számolhatunk be, de átfogó jogkritikai módszertani áttekintést ezen a területen sem találtunk.

2.2.4. KÖZÖS VONÁSOK

Ahogy a fenti példákban is láthattuk, hogy a bemutatott jogkritikai kutatásoknak eltérő hagyományai vannak, de jellemző az, hogy nem rendelkeznek kidolgozott, átfogó módszertani megközelítéssel, inkább azt láthatjuk, hogy egyes módszerek alkalmazásának nagyobb hagyománya van, illetve a sajátos szemlélet és a „módszer” összefonódik az irányzathoz tartozó szerzőknél. Ilyen sajátosság például a feminista kutatások szorosabb összefonódása a gyakorlati jogászai munkával, az igazságtalanságokat elszenvedő nők ügyeinek hatékony egyedi (sokszor bíróságok előtti) vagy mozgalmi képviselésével (szakpolitikai, lobbitevékenység). A mozgalommal való összefonódás általában jellemző ezekre a jogkritikai irányzatokra, de épp ezért a kutatói célkitűzéseken, használt módszereken is nyomot hagy az, hogy milyen társadalmi, politikai környezetben bontakozik ki ez a mozgalom. Ha a magyar viszonyokat tekintjük, akkor pedig az a kérdés, hogy egyáltalán van-e az adott csoport érdekeit képviselő, érdemi mozgalmi tevékenység. Talán ennek hiányosságai is magyarázzák azt, hogy viszonylag kevés jogszociológiai kutatás született, amely a sérülékeny helyzetű csoportok joghoz való viszonyát vizsgálná hazánkban.

Ami a további közös vonásokat illeti, jellemző az interdiszciplinaritás. Ez természetes módon fakad abból, hogy egy központi kategória rendezi a kutatásokat, legyen az a nem, etnicitás vagy fogyatékoság. Ami a módszertani választásokat illeti, a sokszínűség ott is jellemző, mivel az irányzat központi kategóriája társadalmi, illetve szűkebben jogi működésének megértéséhez változatos módszerek is használhatók.

Továbbá, ezek a jogkritikai kutatások inkább hajlanak a kvalitatív módszerek használatára, aminek leginkább az az oka, hogy a társadalmi valóság, igazság egy másik, eddig el nem mondott oldalát igyekeznek megmutatni. Ezzel együtt, bizonyos kérdésekben, illetve a korábbi kvalitatív kutatásokkal már jól feltárt területeken a kvantitatív módszerek alkalmazása kifejezetten hasznos lehet. E módszerek nagyobb tudományos és szakpolitikai elfogadottsága is erre ösztönzi a kutatókat.

A fentieket összegezve, a jogszociológia módszereiről szóló irodalomban a sérülékeny helyzetű csoportokkal kapcsolatos kutatási problémákra alkalmazható módszerek kérdése nem kidolgozott (1), és az egyes jogkritikai irányzatok sem szolgálnak kidolgozott módszertani útmutatásokkal (2). A rendszerezett áttekintés helyett inkább az a jellemző, hogy bátran kölcsönöznek a társadalomtudományoktól a kutatási kérdéseikhez illeszkedő empirikus kutatási módszereket, illetve egy-egy megkö-

Disabilities (Chicago: The University of Chicago Press 2003) vagy Könczei György és munkatársai kutatásának eredményeit: KÖNCZEI György – HERNÁDI Ilona (szerk.): *Az esélyegyenlőségtől a Taigetoszig? Fogyatékossgáttudományi eredmények a „másik oldal” megértéséhez* (Budapest: L'Harmattan 2016), <https://doi.org/10.31287/ft.hu.2018.2.11>.

zelítést emelnek a módszer rangjára, illetve néhány általánosan alkalmazott kutatási módszert adaptálnak. A fentiek alapján a tanulmányunk fő kérdésének megválaszolásához a leghasznosabbnak az e rész elején, a (3) pontban felvázolt út tűnik, ezért az alábbiakban részletesebben áttekintjük azokat a módszereket, amelyeket kifejezetten hasznosnak tartunk az alávetett csoportok joghoz való viszonyának kutatásában. A kutatási előzmények, illetve a saját a kutatási tapasztalataink alapján ezek a módszerek a narratív interjú, a jogi történetmesélés, az intézményi etnográfia és a jogi szövegek elemzése, ezért a III. pontban ezekkel foglalkozunk majd.

3. NÉHÁNY ALKALMAZHATÓ MÓDSZER

A szóba jövő kutatási módszerek többsége kvalitatív. Ahogy fentebb már említettük, nem véletlen, hogy a kritikai elemzési paradigmában elhelyezhető kutatások gyakran választanak kvalitatív módszereket. Azért van szükség a puhább, az érintettek perspektíváját lehetőség szerint minél teljesebben feltérképező empirikus eredményekre, mert ezek a kutatások a valóság egy olyan olvasatát igyekeznek megfogni, megmutatni, ami eltér a bevett értelmezéstől, amelyre gyakran még nincsenek fogalmak sem.⁵⁸ Mivel a kvantitatív módszerek, ahogy fent már említettük, rigorózus kutatói fogalomkészlettel, és jellemzően zárt kérdésekkel közelítenek a kutatásuk tárgyához, nem igazán alkalmasak a valóság ezen eltérő olvasatainak feltárására. Véleményünk szerint erre jó példa az alább részletesen bemutatott módszertani probléma, amelybe a gondnoksági perek kutatása során ütköztünk (lásd III. 4. pont).

Hogyan lehet ezt a módszertani akadályt leküzdeni? A következőkben azokat a módszereket mutatjuk be, amelyek alkalmazását a leghasznosabbnak tartjuk ebben a körben. A kvalitatív módszerek alkalmazási lehetőségeinek vizsgálata mellett arra is kitérünk, hogy a kvantitatív módszereket hogyan lehet adaptálni ezekhez a sajátos kutatási kérdésekhez. A narratív interjú, jogi történetmesélés, intézményi etnográfia lehetőségeinek bemutatása mellett foglalkozunk azzal, hogy az ítéletek feldolgozását hogyan lehet a tartalom- és diskurzuselemzés eszköztárával alkalmasabbá tenni e kutatási kérdések vizsgálatára.

3.1. A NARRATÍV ÉLETTÖRTÉNET-INTERJÚ ALKALMAZÁSA A JOGSZOCIOLÓGIAI KUTATÁSOKBAN

Történeteken keresztül beszélgetünk egymással. Önmagunk kifejezése, élményeink elbeszélése, az általunk ismert valóság átadása érdekében mesélünk történeteket, a hétköznapjaink része. László János több írásában is kiemeli, életünkről történeteken keresztül gondolkozunk, tudásunkat, tapasztalatainkat történeteken keresztül adjuk tovább másnak, és történeteken keresztül tanulunk másokébol. Így a tör-

⁵⁸ Catharine A. MacKinnon – Andrea Dworkin (szerk.): *In Harm's Way. The Pornography Civil Rights Hearings* (Cambridge, London: Harvard University Press 1997).

ténetek túlmutatnak önmagukon, képet kapunk az egyén valóságáról, reflexióiról, tudattartalmáról.⁵⁹

Az élettörténet-kutatásoknak számos előzményük és legágazásuk van. Korai előzményként kiemelhető William I. Thomas és Florian Znaniecki lengyel bevándorlókról szóló kutatása, mely elsősorban dokumentumelemzésre épül, vagy említhető Oscar Lewis *Sanchez gyermekei* című műve. De később is több kutatás fókuszában az élettörténetek kutatása állt.⁶⁰ Ebből a gazdag kutatási anyagból csak az egyik szál, irányzat az a narratíváknak központi szerepet tulajdonító szociológiai irányzat, amin belül a narratív életútinterjú is elhelyezkedik.

Többek között a narratív pszichológia alapfelismerése, hogy különböző elbeszélési módok léteznek, melyek közül az egyik a történetmesélés.⁶¹ A történet azonban nemcsak az abban rekonstruált életesemények ismertetése miatt fontos, hanem annak elbeszélési módja miatt is, ami alkalmas arra, hogy az egyén érzelmeiről, attitűdjéről, tudattartalmáról árnyalt képet kapjunk.

Az élettörténet interjú technikával történő kutatása többek között Gabriele Rosenthal nevéhez köthető, amit hazánkban Vajda Júlia és Kovács Éva fejlesztetett tovább.⁶² A narratív interjútechnika a legkevésbé beavatkozó interjúzási módszer, azzal a kitételrel természetesen, hogy minden interjúzási technika beavatkozó. Ez az a módszertan, amely a cselekvők megértéséhez, tudattartalmához a legközelebb képes vinni, és ami pont a megértés érdekében leginkább beavatkozásmentesen teszi ezt. Amennyiben elnyomott csoportok joghoz való viszonyát szeretnénk vizsgálni, akkor különösen fontos, hogy minket kutatókat se befolyásoljanak a jog dogmatikus állításai és fogalmai. A narratív életútinterjú alkalmas arra, hogy az elnyomott csoportok tagjainak elképzelési, érzelmi leginkább teret kapjanak a kutatás során.

A narratív életútinterjú azért a legkevésbé beavatkozó módszer, mert az interjúer szerepe erősen korlátozott, amennyire csak lehetséges, visszahúzódik. A kutatás fókuszának ismertetése után az interjúer csak annyit kér interjúalanytól – az életrajzi beszélőtől –, hogy mesélje el az élete történetét. Ezután az interjúer háttérbe húzódik, értő módon figyel, és jegyzetel, semmilyen módon sem alakítja az interjúalany elbeszélését. Ezáltal az élettörténet teljes rekonstrukciója, struktúrájának kialakítása, az elbeszélés alakítása az életrajzi beszélő kezében van.⁶³

⁵⁹ LÁSZLÓ János: *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába* (Budapest: Új Mandátum 2005).

⁶⁰ KISS Valéria: „Narratív életútinterjú és hermeneutikai esetrekonstrukció” in FLECK Zoltán et al.: *Ajogtudat narratív értelmezése* (Budapest: Eötvös 2017) 114–117.

⁶¹ Jerome BRUNER: *Acts of Meaning* (New Haven: Harvard University Press 1990).

⁶² KOVÁCS Éva – VAJDA Júlia: „Interchanged Identities – the Role of a Jewish School in a Mixed Marriage” *History of the Family*, 2002/7. 239–257., [https://doi.org/10.1016/s1081-602x\(02\)00094-5](https://doi.org/10.1016/s1081-602x(02)00094-5); VAJDA Júlia: *Ott, akkor – Túléléstörténetek a soábol* (Budapest: Múlt és Jövő 2020) 31.; VAJDA Júlia – KOVÁCS Éva: „Élettörténet-kutatás a szociológiában. Identitás és narratíva” in FELKAI Gábor – MOLNÁR Attila Károly – PÁL Eszter (szerk.): *Forrásvidékek. Tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára* (Budapest: Új Mandátum 2002) 352–366.

⁶³ VAJDA Júlia: „A terápiás hatás mint melléktermék” *Thalassa* 2007/17. 123–136.

„Ha az életrajzi elbeszélést olyan társadalmi konstrukciónak fogjuk fel, amely egyszerre foglalja magában a társadalmi valóságot és az alany élményvilágát, azzal a kérdéssel kell szembenéznünk: miképpen rekonstruálhatunk egy olyan társadalmi struktúrát, amely az élettörténeti tapasztalatok és a társadalmilag meghatározott sémák interakciója során újra és újra megfogalmazást nyer, és eközben meg is változik.”⁶⁴

Emellett az interjúer nem tesz fel saját kérdéseket, hanem az interjúalany szavait visszatükrözve, az elhangzott életeseményekre kérdez vissza. Mindenképpen kerüli az olyan kérdéseket, amelyek valamilyen módon értékelnék az elhangzottakat. Minden szigorú módszertani megfontolás ellenére, az interjúer személye, személyes jelenléte és az interjúzási környezet is hatással lehet az interjúalanyra, de más technikákhoz képes jóval kisebb mértékben. Az interjúalany kezében marad saját élettörténetének értelmezése, strukturálása, kontextusba helyezése. Ezáltal olyan narratívákat, identitáselemeket és normarendszereket ismerhet meg a kutató, amire magától nem gondolt volna, nem is gondolhatott így előre megfogalmazott kérdéssel nem ismerhette volna meg.⁶⁵ Ahogy Vajda Júlia legutóbb megjelent igen jelentős könyvében írja:

„Hosszú utat jár be a kutató, mire eljut erre a felismerésre. Mire megérti, hogy eredeti céljánál, a diktafonra rögzített önéletrajzi elbeszélés elkészülténél a létrejött találkozás, a másik történetében való elmélyedés bizonyos értelemben fontosabb”⁶⁶

Rosenthal értelmezésében az élettörténet nem forrás, hanem társadalmi konstrukció, melyben egyszerre jelenik meg az egyén élményvalósága és társadalmi kontextus. Ez alapján megkülönbözteti a megélt és az elbeszélte élettörténet fogalmát, melyek együttes olvasata, összevetése, ütköztetése áll az élettörténet elemzések központjában.⁶⁷

A megélt élettörténet elemzésénél ezért először az interjúalany biográfiai adatait kell kigyűjteni kronológiai sorrendben, nem pedig abban a sorrendben, amelyben ő elbeszéli. Ezután ezek elemzése következik, amikor minden egyes biográfiai adataira hipotéziseket állítunk, figyelembe véve az adott társadalomtörténeti kontextust. Az elemzés következő szakaszában az elbeszélte élettörténetet vizsgáljuk, az azt, hogy hogyan beszéli el az interjúalany a saját élettörténetét, hogyan épül fel a narratív struktúra. Ez nem kronologikus sorrendben történik, hanem az élettörténet elbeszélése mentén haladunk. Ekkor arra figyelünk, hogy hogyan strukturálja az interjúalany az életeseményeit, mely történeteket emel ki, mit hallgat el, mit fejt ki és mit tömörít, a témák és az elbeszélési módok hogyan épülnek egymásra.⁶⁸

⁶⁴ Idézi Kovács Éva: „A narratív módszertanok politikája” *Forrás* 2011/43. 3–20.

⁶⁵ Kovács–Vajda (62. l.).

⁶⁶ Vajda Júlia: *Ott, akkor – Túléléstörténetek a soábol* (Budapest: Múlt és Jövő 2020) 31.

⁶⁷ Rosenthal (4. l.).

⁶⁸ Vajda Júlia – Kovács Éva: „Élettörténet-kutatás a szociológiában. Identitás és narratíva” in Felkai Gábor – Molnár Attila Károly – Pál Eszter (szerk.): *Forrásvidékek. Tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára*. (Budapest: Új Mandátum 2002) 352–366.

A megélt és elbeszélte élettörténet elemzése után ki tudjuk emelni azokat a meghatározó eseményeket, melyek kijelölik az elemzés kereteit.

Hazánkban két jogszociológiai fókuszú kutatás is dolgozott már narratív élettörténet-interjúkkal. Az egyik a Fleck Zoltán által vezetett, „A jogtudat narratív értelmezése” című kutatás, a másik, a Hoffman István által vezetett, „A nagykorúak cselekvőképességének korlátozása Magyarországon” című folyamatban lévő kutatás.

A jogtudat narratív értelmezésének kutatási kérdése, hogy az interjúalanyok hogyan gondolkoznak a jogról, milyen helyzeteket azonosítanak jogiként, és milyen stratégiákat alakítanak ki, ha a joggal találkoznak. A mintegy negyven életútinterjú alapján az a kép rajzolódik ki, hogy nincs egy teljesen körülhatárolható jogi mező, jelenség, amit egyértelműen beazonosítanak az interjúalanyok. Ehelyett a jog szituatív módon és a legkülönbözőbb tartalmakkal jelenik meg az élettörténeti elbeszélésekben, és egyáltalán nem következetesen. Így leginkább a kultúra részeként értelmezhető, semmint egy elkülönülő társadalmi alrendszerként.⁶⁹

„A nagykorúak cselekvőképességének korlátozása Magyarországon” című kutatás a gondnokság alá helyezési és támogatott döntéshozatal alá helyezési eljárásokat vizsgálja pszichoszociális és intellektuális fogyatékossgal élő emberek körében. Célja, hogy esettanulmányokon keresztül – melyben három narratív interjú készül az érintettel, a gondokkal és az érintett támogatójával (családtag, barát) – vizsgálja meg, hogyan zajlanak ezek az eljárások és ehhez hogyan viszonyulnak azok, akiknek az életét a gondnokság intézménye korlátozza.⁷⁰

3.2. JOGI TÖRTÉNETMESÉLÉS (LEGAL STORYTELLING)

A kisebbségi tudatosság jogelméletei természetesen bármely módszert használhatnak kritikai elemzéseikben, ám különösen nagy hasznát veszik a kvalitatív megközelítéseknek, és a hagyományos jogelméleti és jogszociológiai kutatásoknál rendszerint sokkal nagyobb hangsúlyt fektetnek a történetek, „ellentörténetek” elbeszélésére.⁷¹ Erre azért van szükségük, mert a valóság egy alternatív olvasatát igyekeznek megmutatni, azok tapasztalatain keresztül, akik valamely kisebbségi csoporthoz tartoznak. Ahogyan Nagy Tamás fogalmazott a narratív jogelmélet kontinentális és amerikai irányzatainak különbsége kapcsán:

„Az amerikai megközelítések számára viszont az elbeszélések sokkal inkább mint a történelem által »elhallgattatott«s kisebbségek hangjának megszólaltatása, a hayo-

⁶⁹ FLECK et al. (60. l.).

⁷⁰ GULYA Fruzsina – KATONA Vanda – KISS Valéria – LÉGMÁN Anna – SÁNDOR Anikó – TÓTH Fruzsina: „Gondnokság és támogatott döntéshozatal a gyakorlatban: Egy kutatás módszertani alapvetései” *Szociálpolitikai Szemle* 2021/7. 51–71.

⁷¹ RICHARD DELGADO: „Storytelling for Oppositionists and Others: A Plea for Narrative” *Michigan Law Review* 1989/8. 2411–2441., <https://doi.org/10.2307/1289308>.

mányosan marginalizált (kirekesztett), elnyomott társadalmi csoportok szempontjainak kifejezésre juttatása és érdekeik érvényesítése válik érdekessé.⁷²

Az irányzat ezen ágának legfőbb célja az, hogy feltárja, megmutassa a konfliktusok jog nyelvére való lefordításának elnyomó jellegét, és lehetővé tegye más narratívák megszólaltatását.⁷³ Jó példa erre a megközelítésre Richard Delgado 1989-es tanulmánya, amelyben a történetmesélés fontossága mellett érvel. Delgado kiindulópontja az, hogy az elnyomott, kisebbségi csoportok számára a helyzetük javításában a legnagyobb akadályt az jelenti, hogy a privilegizált többség helyzetét természetessé teszik a valóságról alkotott bevett nézetek, amelyeket történetek, narratívák közvetítenek. Delgado elemzése az amerikai feketék helyzetére koncentrál. Ahogy ő fogalmaz, egy sokáig viselt szemüveghez hasonlóan természetessé válik az a világkép, amit az uralkodó narratívák közvetítenek. Ezek megkérdőjelezése az elnyomottak számára is lehetetlen, bármennyire az érdekükben állna, és az uralkodó csoport számára is ez biztosítja, hogy nyugodt lelkiismerettel, élvezzék kivételezett pozíciójukat: „[a] hatalom birtokosai nyugodtak alhatnak – amit tesznek, nem tűnik számukra elnyomásnak”.⁷⁴

Delgado a cikkben meg is mutatja, hogyan képes a történetmesélés hozzájárulni egy teljesebb valóság megalkotásához és az emancipációhoz: öt különböző nézőpontból mesél el egy történetet, amelyben egy fekete jelentkezőt nem vesznek fel egy neves jogi karra tanítani, és elemzi az egyes szereplők narratívájának sajátosságait. Érvelése szerint a történetmesélés létkérdés az elnyomott kisebbségek számára: terápiás erővel hat. A programadónak szánt cikk végkicsengése roppant optimista, azt vizionálja, hogy a történetek elmesélése a kisebbségek szempontjából gyógyuláshoz, felszabaduláshoz és mentális egészséghez vezet. A történetekben a kisebbségi csoport tagjai önmagukra ismernek, felismerik hasonló érdekeiket, képessé válnak az elnyomó rendszer bírálataira, és erőt merítenek belőlük az egyéni változtatáshoz és a közös ellenálláshoz. Az elnyomók kényelmes pozíciója alapvetően rendül meg,

⁷² NAGY Tamás: „»S ő levelemre városunkba jön.«, avagy hány életük van a jog és irodalom kutatásoknak?” in FLECK Zoltán – FEKETE Balázs (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletről* (Budapest: Eötvös 2015) 115.

⁷³ Ezt a megközelítést kitartóan kritizálta Richard Posner, egy alkalommal kijelentve például, hogy „[...] a kritikai rasszelmélet képviselői silány példaképek. Ahelyett, hogy a karrierjükkel megmutatnák, hogy a csoportjuk tagjainak van lehetőségük elismerést kiváltó teljesítményt nyújtani a panaszkodás gettóján kívül, [...] azt tanítják példájukkal, hogy egy kisebbségi csoport tagja számára kiemelkedő siker kényelmes akadémiai fizetést húzni azért, hogy gyerekes meséket ír arról, milyen szörnyű az adott csoport tagjának lenni” (a szerzők fordítása) – RICHARD A. POSNER: „The Skin Trade” *The New Republic* 1997, Oct 13, 42., www.stephenhicks.org/wp-content/uploads/2021/05/Farber-Sherry-BEYOND-ALL-REASON-Posner-REV.pdf. Természetesen többen vitába szálltak Posner elmés, de leegyszerűsítőnek és ezáltal sértőnek is nevezhető kritikájával, amellyel nemcsak a CRT, hanem más rokon irányzatok képviselőit is illette. Az egyik leghíresebb vitapartnere – épp a jog és irodalom irányzat létjogosultsága kapcsán – Robin West volt. Lásd ROBIN WEST: „Authority, Autonomy, and Choice: The Role of Consent in the Moral and Political Visions of Franz Kafka and Richard Posner” *Harvard Law Review* 1985–1986. 384–428.; RICHARD A. POSNER: *Law and Literature: A Misunderstood Relation* (Cambridge: Harvard University Press 1989), <https://doi.org/10.2307/1073042>.

⁷⁴ DELGADO (71. l.) 2413–2414.

ahogyan a hegemon narratívák széttöredeznek, de végeredményben ők is jól járnak ebben a folyamatban, mert mindez egy egészséges társadalmi dialógushoz és ezen keresztül egy igazságosabb állapothoz és egy gazdagabb közös valósághoz vezet.

Természetesen erősen kérdéses, hogy a békés történetmesélés valóban képes-e gyökeresen átalakítani a társadalmat. De ha nem látja is minden szerző a történetekben a társadalmi igazságtalanságokat orvosló általános csodaszert, rendre felmerül az, hogy az egyik legfontosabb, legalapvetőbb kérdés az érintettek hangjának megszólaltatása, a tanúságtételek közreadása. A jogi történetmesélésnek elsősorban a kritikai rasszelméletben van nagy hagyománya.⁷⁵ A narratív jogtudomány összekapcsolódott a feminista jogelmélettel is,⁷⁶ de visszatükröződik abban a tudatosságban is, amellyel a fogyatékoságtudomány igyekszik kezelni az érintettek részvételét a kutatásokban.⁷⁷ Említésre méltó, hogy hazánkban is születtek hasonló tanulmányok.⁷⁸

3.3. JOGI ETNOGRÁFIA

Az antropológiai kutatások a XIX. században formálódtak ki, és ugyan nagyobb fordulatokkal, hatalmas vitákkal, de a mai napig használatos módszertani eszköz maradt. Etnográfiai kutatás során a kutató kívülállóként figyel meg egy csoportot közösséget, és a megfigyelései alapján elemzi azt. Így ez a módszer különösen alkalmas mögöttes struktúrák, elnyomott hangok megismerésére.⁷⁹

Az etnográfia nemcsak módszer, hanem a tudományos megismerési folyamat egy formája.⁸⁰ Amennyiben azonban módszerként tekintünk rá, úgy leginkább a résztvevő megfigyeléshez áll közel, s mint ilyen értelmezni próbálja a kommunikációt (ver-

⁷⁵ Lásd különösen Derrick Bell műveit – Derrick A. BELL: *And We Are Not Saved: The Elusive Quest for Racial Justice* (New York: Basic Books 1987); Derrick A. BELL: *Gospel Choirs: Psalms of Survival for an Alien Land Called Home* (New York: Basic Books 1996); Derrick A. BELL: *Silent Covenants: Brown v. Board of Education and the Unfulfilled Hopes for Racial Reform* (New York: Oxford University Press 2004), <https://doi.org/10.1093/oso/9780195172720.003.0020>; továbbá: Patricia J. WILLIAMS: *The Alchemy of Race and Rights: Diary of a Law Professor* (Cambridge: Harvard University Press 1991).

⁷⁶ Lásd pl. MAC KINNON–DWORKIN (58. l.) 60–63.

⁷⁷ Lásd pl. ENGEL–MUNGER (57. l.). A participációt az oktatási programok szervezésében is alapvetőnek tekintik az irányzat képviselői. Lásd a Fogyatékoságtudományi Társaság irányelveinek 4. és 5. pontját a fogyatékoságtudományi oktatási programokat indítani kívánó oktatási intézmények számára, amelyek rögzítik, hogy ezeknek az intézményeknek törekedniük kell arra, hogy a tanári karban és a diákok között is legyenek fogyatékkal élő személyek, illetve hogy a vezetői pozíciók betöltésénél előnyben kell részesíteniük a fogyatékkal élő embereket. Idézi KANTER (51. l.) 404.

⁷⁸ Lásd pl. MATYASOVSKY–NÉMETH Márton: Személyes történelem és jog Bertók László Priusz című munkájában in BODNÁR Kriszta – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia meghallgat. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: MTA TK JTI, 2018) 141–153.

⁷⁹ George E. MARCUS – Michael M. J. FISCHER: Az antropológia mint kultúrkritika. *Lettre* 1995/18. (epa.oszk.hu/00000/00012/00002/14.htm).

⁸⁰ Az episztemológiai kérdéseket itt nem tudjuk tárgyalni, ehhez lásd: Györy Csaba: „Jogi etnográfia” in JAKAB András – SEBŐK Miklós (szerk.): *Empirikus jogi tanulmányok. Paradigmák, módszertan, alkalmazási területek* (Budapest: Osiris 2020) 433–460.

bális és nonverbális), a kontextust, a kultúrát. Mint résztvevő megfigyelés, természeténél fogva beavatkozó módszer, a legnagyobb kritikája is ebben rejlik, ugyanis nem reflektál, vagy ha reflektál is, nem tudja kivonni azt a torzító tényezőt, hogy a kutató alakítsa a történéseket, hogy az ő értelmezésén keresztül jelenjen meg az empiria, illetve elnyomott csoportok vizsgálatánál a hatalmi dinamikákat is nehéz ellensúlyozni.⁸¹

Minden ilyen jogos kritika mellett is a modern etnográfiai és jogi etnográfiai kutatások jelentősen gazdagították tudásunkat, segítettek megérteni jogintézmények működését, elnyomott csoportok joghasználatát. Klasszikus jelentőségű XX. századi írások Karl Llewellyn és Adamson Hoebel írása *The Cheyenne Way. Conflict and Caselaw in Primitive Jurisprudence*⁸² vagy Bronislaw Malinowsky *Crime and Custom in Savage Society*⁸³ című írásai a jogsértések, valamint a jogismeret és jogkövetés jelenségeinek megértésében segítenek minket.

A modern jogszociológia is aktívan alkalmazza az etnográfia módszerét. 2015-ben Ana Maria Vargas és Rustamjon Urinbojev egy bogotai etnográfiai kutatásukban mutatta meg, hogyan lépnek fel a kolumbiai utcai árusok az ellenük bevezetett jogi kényszerekkel szemben. A 2010-es évek elejétől illegális utcai árusok jelentek meg nagy számban Bogotában, olyanok, akiknek nincsenek meg a megfelelő engedélyek az árusításhoz, tevékenységüket feketemunkaként végzik.⁸⁴ Mivel egyre több embert kezdett érinteni ez a jelenség, illetve bizonyos csoportok érdekeit sértette az engedély nélküli utcai árusítás elterjedése, a kolumbiai kormányzat egyre szigorúbb adminisztratív és büntető szabályokkal próbálta visszaszorítani az illegális utcai árusítást. Az utcai árusok nyíltan sosem léptek fel érdekeikért, de abba sem hagyták tevékenységüket. Vargas és Urinbojev etnográfiai vizsgálatot végzett az utcai árusok körében. A velük folytatott interakciókból kiderül, hogy az utcai árusítás nem pusztán egy a gazdasági szükségszerűsége adott válasz, hanem egyfajta politikai reakció is kimutatható benne.⁸⁵ Az árusok érvelésében megjelentek olyan nézőpontok és vélemények is, amelyek a kormány elégtelenségére irányították rá a figyelmet, arra, hogy a nyugdíjrendszer nem elégséges a megélhetéshez, hogy a gyermekeit egyedül nevelőknek nem ad a kormányzat elegendő támogatást. Volt olyan is, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy az ország vezetése a legfontosabb társadalmi kérdések kezelésében – mint a bűncselekmények számának növekedése – megbukott, és amíg nem képes erre adekvát választ adni, addig a kisebb kihágásokat nincs joga szankcionálni. Azaz kvázi a kormány legitimitását, elismerésére méltóságát kérdőjelezi meg. Kirajzolódik tehát egy ellenállási mozzanat, egy

⁸¹ GyÖRY (80. l.).

⁸² Karl N. LLEWELLYN – Adamson HOEBEL: *The Cheyenne Way. Conflict and Caselaw in Primitive Jurisprudence*. (Norman: University of Oklahoma Press 1941), <https://doi.org/10.2307/1887163>.

⁸³ Bronislaw MALINOWSKI: *Crime and Custom in Savage Society* (London: Routledge–Kegan Paul 1926).

⁸⁴ Ana Maria VARGAS – Rustamjon URINBOJEV: „Everyday Forms of Resistance to the Law: An Ethnographic Study of Street Vendors in Bogotá” *Droit et Société* 2005/91. 1–15., <https://doi.org/10.3917/drs.091.0623>.

⁸⁵ VARGAS–URINBOJEV (84. l.) 7.

politikai érvelés, egy, a helyzetre adott komplex értelmezés, mindez olyan módon rejtve, hogy a nyílt diskurzusokban nem jelenik meg, nem is jelenhet.⁸⁶

Sally Engle Merry *Getting Justice and Getting Even: Legal Consciousness among Working-Class Americans* című könyvében – ami szintén antropológiai módszerekkel dolgozott – az amerikai munkásosztály mindennapos jogi problémáit vizsgálja, és megállapítja, hogy probléma, sérelmes helyzet esetén, még a probléma jogiként való elismerése is jelentős problémát okoz, ami alapjaiban kérdőjelezi meg az egyenlő hozzáférés elvét, pontosabban annak érvényesülését.⁸⁷

Hazánkban talán a legfontosabb etnográfiai kutatások Loss Sándor nevéhez fűződnek. Loss Sándor és H. Szilágyi István *A cigány per* című írásában szintén etnográfiai módszerrel vizsgálja azt a bírósági környezetet, amikor roma emberek résztvevői vagy elszenvedői az eljárásnak. A kutatók különböző bírósági tárgyalásokon vettek részt, amin azt igyekeztek megtudni, hogy van-e a cigány pernek bármiféle közös attribútuma. A kutatás eredménye tartalmában is jelentős, de emellett az etnográfia mint működő módszer alátámasztása miatt is kiemelkedő. Maguk a kutatók írják, hogy:

„Első pillantásra egyáltalán nem könnyű felfedezni a »cigány per« sajátos vonásait: nincsenek szembeötlő különbségek [...]”

Azaz, ha maradunk kvantitatív kevéssé finom, kevéssé a mélystruktúrára figyelő módszertani eszközök mellett, akkor sose jövünk rá arra, amit a kutatók ritualizált igazságszolgáltatásnak neveztek el.

„A megfigyelt tárgyalások legkarakteresebb közös vonása a »gyorsaság«. Ha egyszer megjelennek a tárgyalás megtartásához szükséges személyek, akkor utána már »megy minden, mint a karikacsapás«. Ebben nagy szerepe van persze az ülnökök, a vád és a védelem fentebb már jelzett passzivitásának, de a bírák is mindent megtesznek ennek érdekében: a tényállással kapcsolatos minden ellenmondást, bizonytalanságot igyekeznek a bizonyítékok szabad mérlegelésének címén »saját hatáskörben« rendezni. Fikarcnyit sem számít, ha a vádlott megváltoztatja a nyomozati szakban tett vallomását, ha nem ismeri el minden vádpontban bűnösségét, ha tíz sértett közül csak egy ismeri fel a vádlottat.”

Ezáltal egyértelművé vált, hogy a cigány per lényege a felszínen túl van, és bár átszövi az egész igazságszolgáltatási rendszer lényegét, formális eszközökkel kimutathatatlan lenne.

⁸⁶ VARGAS–URINBOJEV (84. lj.) 15.

⁸⁷ Sally Engle MERRY: *Getting Justice and Getting Even: Legal Consciousness among Working-Class Americans* (Chicago and London: The University of Chicago Press 1990).

3.4. A SZÖVEGEK KUTATÁSA: KRITIKAI DISKURZUSELEMZÉS

Ami a jogi szövegek kutatását illeti, ennek vannak hagyományai hazánkban. Egyrészt a Miskolci Egyetem műhelyében, különösen fontosak Szabó Miklós és Vinnai Edina munkái és kutatásai.⁸⁸ Emellett a jog és irodalom irányzata is jelen van.⁸⁹ Ugyanakkor, ahogyan korábban is, számos esetben szembesültünk ezzel, a sérülékeny helyzetű, alávett csoportok joghoz való viszonyának kutatása nem jelenik meg hangsúlyosan a magyar jog és nyelv irányzat körében született tanulmányokban és kutatásokban. Ezzel együtt, a korábbiak alapján elmondhatjuk, hogy a narratológia is rejt magában kritikai lehetőségeket, amelyeket a jogi történetmesélés fentebb bemutatott módszere ültet át a gyakorlatba. Ami a jogi szövegek vizsgálatát illeti, az elnyomott csoportok helyzetének megértéséhez leginkább a kritikai diskurzuselmélet vihet közelebb.⁹⁰

3.4.1. JOGI DISKURZUSOK KRITIKAI ELEMZÉSE

Ahogy Vinnai összefoglalja, a kritikai diskurzuselmzés Michel Foucault szellemi örökségéből bontakozott ki,⁹¹ aki a nyelvhasználat hatalmi dimenziójára hívta fel a figyelmet. Ez a szemlélet különösen jól alkalmazható a jogi nyelvhasználat és jogi szövegek megértésére.⁹²

Ami a kritikai diskurzusanalízis konkrét módszertanát illeti, annak kulcsfogalma értelemszerűen maga a diskurzus. Foucault talán leghíresebb előadásában, amely a diskurzus rendjéről szól, a diskurzusokat olyan közegeként írja le, amelybe az adott (tájan értelmezett) témáról szólni kívánó személyeknek be *kell* kapcsolódnuk.

⁸⁸ Lásd pl. SZABÓ Miklós: „Szó szerint... A jog és nyelv interferenciájáról” in SZABÓ Miklós – VARGA Csaba (szerk.): *Jog és nyelv* (Budapest: magánkiadás 2000), 1-55., VINNAI Edina: „A jogi nyelv nyelvészeti megközelítése” *Sectio Juridica et Politica* 2010/28. 145-171., VINNAI Edina: „Az első »jog és nyelv« kutatás hazánkban” *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*, 2014/1. 60-67., VINNAI Edina: *Jog és nyelv határán: a jogi nyelvhasználat nemzetközi és hazai kutatása* (Budapest: Gondolat 2017).

⁸⁹ FEKETE Balázs: „»Jog és irodalom«: Csendes forradalom a magyar jogelméletben?” *Korunk* 2020/3. 77-85., illetve FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KÖNCZÖL Miklós (szerk.): *Iustitia kirándul* (Budapest: Szent István Társulat, 2009), FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István (szerk.): *Iustitia modellt áll* (Budapest: Szent István Társulat, 2011), FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – NAGY Tamás (szerk.): *Iustitia mesél* (Budapest: Szent István Társulat, 2013), FEKETE Balázs et al. (szerk.): *Iustitia körülnéz* (Budapest: Szent István Társulat, 2017), BODNÁR-FEKETE (78. lj.).

⁹⁰ VINNAI 2010 (88. lj.) 163.

⁹¹ Michel FOUCAULT: „A diskurzus rendje” *Holmi* 1991/7. 869-879.

⁹² Az irányzat legnevesebb képviselői Norman Fairclough, Theun A. van Dijk és Ruth Wodak, jó bevezető kézikönyv ehhez a kutatási paradigmához: John FLOWERDEW – John E. RICHARDSON (szerk.): *The Routledge Handbook of Critical Discourse Analysis*. (London: Routledge 2018), a jogi területen való alkalmazásához pedig különösen Jothie RAJAH: *Legal discourse in FLOWERDEW-RICHARDSON* uo. 480-496. Hasznos, magyar nyelvű áttekintést ad Géring Zsuzsanna két tanulmánya. Lásd GÉRING Zsuzsanna: „Kritikai diskurzusok” in NÉMEDI Dénes (szerk.) *Modern szociológiai paradigmák* (Budapest: Napvilág, 2008). 387-406.; GÉRING Zsuzsanna: „Ruth Wodak és a diskurzustörténeti iskola” in NÉMEDI uo. 428-457.).

A témáról való tudásunk, ismereteink és véleményünk a diskurzuson keresztül juthat csak el másokhoz a társadalomban, és ezeket a diskurzusokat intézmények szabályozzák. Foucault az intézmények szerepét így írja le:

„[...] az intézmény válasza így hangzik: »Ne félj, kezd csak el a beszédet; mi majd megmutatjuk neked, hogy a diskurzust törvények rendszere szabályozza; hogy régóta várunk már felhangzására; hogy helyet biztosítottunk neki, amely megtisztelteli, de le is fegyverzi; és ha van benne némi hatalom, valami erő, akkor azt tőlünk és csakis tőlünk kapja.«”⁹³

Az előadásában ezután Foucault sorra veszi azokat a kizáró és rendező eljárásokat, amelyek a diskurzus rendjét meghatározzák. A társadalomelméleti tananyagban szereplő Foucault-előadásokban fontos, ide kapcsolódó fogalom az *alávetett tudásé*. Ez a fogalom rávilágít a diskurzusok hatalomtelített jellegére. Ez a dimenzió áll a kritikai diskurzuselemzés középpontjában.

A kritikai diskurzuselemzés (*critical discourse analysis*, CDA) Teun A. van Dijk meghatározása szerint:

„[...] a diskurzuselemzői kutatás egyik típusa, amely elsősorban azt vizsgálja, miképpen valósulnak meg, reprodukálódnak, illetve lelnek ellenállásra a társadalmi és politikai kontextusban értelmezett szövegen és beszéden keresztül a társadalmi hatalmi visszaélések, az uralom és az egyenlőtlenség. Ezen átpártoló jellegű kutatással a CDA nyíltan állást foglal, ily módon igyekszik megérteni és felfedni a társadalmi egyenlőtlenségeket, és végső soron ellenállni nekik.”⁹⁴

Ezek alapján a kritikai diskurzuselemzés vállaltan emancipatorikus, ügyorientált, és közérthetőségre törekszik. Az emancipatorikus jelleg azt jelenti, hogy elkötelezett, cselekvő irányzatról van szó, amelynek célja az, hogy a társadalomtudományi megismeréssel, kutatással hozzájáruljon a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentéséhez. Ügyorientált abban az értelemben, hogy ezek a kutatások nem kifejezetten elméleti beállítottságúak, a céljuk az adott társadalmi probléma megértése. E törekvéseiből következik, hogy ezekben a kutatásokban törekszenek arra, hogy a megállapításaik ne csak egy szűk akadémiai közönséghez jussanak el, hanem minél szélesebb rétegekhez, legfőképpen azokhoz, akiket az adott társadalmi probléma érint.

⁹³ FOUCAULT (91. lj.) 869.

⁹⁴ TEUN A. VAN DIJK: „Critical Discourse Analysis” in: DEBORAH SCHIFFRIN – DEBORAH TANNEN – HEIDI E. HAMILTON (szerk.): *The Handbook of Discourse Analysis*, (Oxford: Blackwell, 2001) 352., idézi ZOMBORY Máté: „Kritikai? Diskurzus? Elemzés? Teun A. van Dijk diskurzuselemzési elmélete és gyakorlata” in NÉMEDI (68. lj.) 412.

A diskurzuselemzés módjáról számos átfogó kézikönyv⁹⁵ és rövidebb, könnyebben feldolgozható cikk, útmutató érhető el.⁹⁶ A diskurzuselemzés elmélete a posztmodern társadalomelmélet bonyolult kérdéseire vezet el, a kutatásmódszertani gyakorlata pedig szintén meglehetősen változatos. Ebben a tanulmányban csak egy rövid összefoglalót adhatunk a kritikai diskurzuselemzés főbb lépéseiről, elsősorban a saját kutatói és oktatói tapasztalataink alapján.

A diskurzuselemzés első lépése a kutatási kérdés meghatározása, majd a megfelelő szövegek kiválasztása.⁹⁷ Ennek előfeltétele, a kutatás első lépése a diskurzus szerkezetének feltérképezése. Kik azok, akik az adott témában jelentős szakértőnek számítanak, kik a diskurzus meghatározó szereplői?⁹⁸ Mivel a diskurzusok a fentiek alapján a tekintélyes intézményekhez kötődnek, a kutatás során azt is fel kell térképezni, hogy az adott diskurzus milyen intézményekben zajlik. Érdemes azt is áttekinteni, hogy milyen viszony van a szereplők és az intézmények között, például egyes szakértők intézményi kötődéseit, a közöttük lévő vitákat. Ezek alapján egy hálózat formájában felvázolhatjuk a diskurzus alapszerkezetét. A diskurzusok ugyanakkor szövegekből állnak, vagyis a diskurzus makroszerkezete végső soron egymásra épülő, egymással összefüggő szövegek hálója.⁹⁹ Ennek feltérképezésekor meg kell ismernünk a fontosabb vitákat, egymásra válaszoló szövegeket.

A diskurzusoknak általában hosszú történetük van. Ezért fontos kérdés az időbeli határok tisztázása: mikor kezdődött és meddig tartott az a diskurzus, amelyet vizsgálunk? Egy nagyobb kutatásban választhatjuk azt, hogy feltérképezzük a diskurzus teljes történetét. De a szemináriumi kutatómunka keretében érdemes egy diskurzus egy epizódjára, fordulópontjára koncentrálni. Ebben az esetben is fontos, hogy az előzetes kutatómunka során a diskurzus történetének, fordulópontjainak, szakaszainak vázlatos áttekintése, feltérképezése. A diskurzus szerkezetére és történetére vonatkozó ismeretek adják a kutatás keretét.

A kutatás következő lépéseként ki kell választani azokat a szövegeket, megszólalásokat, amelyeket mélyebben elemezni fogunk. Ebben az esetben jellemzően inkább kvalitatív szempontok szerinti kutatói döntésről van szó, amelyet a diskurzus szerkezetéről és történetéről szerzett ismereteinkkel támaszthatunk alá. De ha az adott esetben elő tudjuk állítani a diskurzushoz kötődő szövegek teljes listáját, dönthetünk

⁹⁵ Pl. James Paul GEE: *An Introduction to Discourse Analysis* (New York–London: Routledge 2011); Barbara JOHNSTONE: *Discourse Analysis* (Chichester: Wiley-Blackwell 2017); Brian PALTRIDGE: *Discourse Analysis: An Introduction* (London: Continuum 2008); Deborah TANNEN – Heidi E. HAMILTON – Deborah SCHRIFPIN: *The Handbook of Discourse Analysis* (Chichester: Wiley-Blackwell & Bloomsbury 2015)

⁹⁶ Pl. Margaret ADOLPHUS: How to... Use discourse analysis (www.emeraldgroupublishing.com/how-to/research/data-analysis/use-discourse-analysis); Pilar Albertin CARBÓ – M. Andrea VÁZQUEZ AHUMADA – Antonia Dorado CABALLERO – Gustavo Adolfo LEZAMA ARGÜELLES: „How do I do Discourse Analysis?« Teaching Discourse Analysis to novice researchers through a study of intimate partner gender violence among migrant women” *Qualitative Social Work* 2016/3., journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1473325015617233?journalCode=qsww.

⁹⁷ JOHNSTONE (95. l.) 1.4. fejezet.

⁹⁸ JOHNSTONE (95. l.) 5. fejezet.

⁹⁹ JOHNSTONE (95. l.) 6. fejezet.

úgy is, hogy a diskurzuselemzésben használjuk a fent ismertetett tartalomelemzési módszer mintavételi eljárásainak valamelyikét.

A diskurzuselemzés során a kiválasztott szövegeket először egyenként elemezzük. Ebben a segítségünkre van egy előre kidolgozott, a kutatási kérdéshez igazodó szempontrendszer.¹⁰⁰ Az itt megadott szempontok segítik egy kiválasztott szöveg vagy szövegrészlet mélyebb megértését. Az elemzéskor érdemes a kérdések alapján felmerülő feltevéseinket, hipotéziseket is rögzíteni.

A végleges elemzésnek felépítésében nem kell szigorúan követnie ezt a szempontrendszert. Ha ezeket a szempontokat alaposan végiggondoltuk, a főbb megállapításainkat és feltevéseinket mutassuk be egy koherens, világos felépítésű szövegben. Az elemzésben követhetjük a szöveg eredeti felépítését, vagy dönthetünk úgy, hogy a saját, a kutatási kérdés szempontjából legfontosabb megállapításaink mentén ismertetjük az eredményeket, ezeket alátámasztva a szöveg elemzésével. Ha több szöveget elemzünk, érdemes olyan, a kutatási kérdésből következő szempontokat kialakítani, amelyek mentén értelmesen összevethetők egymással, és ezekre felépíteni az elemzést.

A fent felvázolt keretek meglehetősen megengedők, puhák, az adott kutatási kérdéshez igazodnak, ezért a módszerben való elmélyedéshez érdemes az ebben a paradigmában született elemzéseket olvasni. Az egyik legismertebb ilyen kutatási Janet Cotterill végezte O. J. Simpson peréről,¹⁰¹ a magyar szociológiai kutatások között pedig jó kiindulópont Heller, Némédi és Rényi népesedési vitákról szóló elemzése.¹⁰²

3.4.2. EGY KONKRÉT PÉLDA

Mit is jelenthet ez a gyakorlatban? Ezzel a problémával szembesültünk egy folyamatban lévő kutatásban,¹⁰³ amelyben gondnokság alá helyezéssel, illetve támogató kirendelésével kapcsolatos ítéleteket vizsgáltunk.¹⁰⁴ Az ítéletek, a joggyakorlat elemzése a dogmatikus jogtudománynak és a jog szociológiai vizsgálatának is alapvető eleme, ezért azt gondolhatnánk, hogy e területen kiforrott tudományos módszerek állnak a kutatók rendelkezésére. Bizonyos értelemben ez valóban így van, hiszen a dogmatikus, egyes ügyekre, döntésekre, illetve ügycsoportokra irányuló elemzésnek, ha nem is kifejezetten „reflektált” módszertana, de nagy hagyománya van a jogtudományban. Ami a társadalomtudományi elemzést illeti, szintén láthatunk törekvése-

¹⁰⁰ Jane A. EDWARDS – Martin D. LAMPERT: *Talking Data. Transcription and Coding in Discourse Research* (London: Routledge 1993).

¹⁰¹ Janet COTTERILL: *Language and Power in Court. A Linguistic Analysis of the O. J. Simpson Trial* (New York: Palgrave Macmillan 2003), https://doi.org/10.1057/9780230006010_2.

¹⁰² HELLER Mária – NÉMÉDI Dénes – RÉNYI Ágnes: „Népesedési viták, 1963–1986.” *Századvég* 1990/2. 69–105.

¹⁰³ *A nagykorúak cselekvőképességének korlátozása Magyarországon* című, az NKFIH által támogatott alapkutatás (FK 132513). A kutatást egy interdiszciplináris kutatócsoport végzi, az ELTE ÁJK Közigazgatási Jogi Tanszéke mint kutatóhely mellett az ELTE ÁJK Jog- és Társadalomelméleti, Nemzetközi Magánjogi és Európai Gazdasági Jogi, valamint Polgári Jogi Tanszékének, és az ELTE Bárczi Gusztáv Gyógyypedagógiai Kar Fogymegelőzési és Társadalmi Részvétel Intézetének munkatársai vesznek részt benne.

¹⁰⁴ A kutatás hasonlított Mor és Pikkal korábban említett elemzéséhez (MOR–PIKKEL [54. l.j.]).

ket a tartalomelemzési módszerek joggyakorlat-elemzésben való hasznosítására.¹⁰⁵ Ezzel együtt, meglepő módon még 2018-ban is kijelentette a téma egyik legfontosabb magyar kutatója, hogy „[a] joggyakorlat-elemzésről eddig – tudomásom szerint – nem készült átfogó írás”.¹⁰⁶

A hazai jogszociológiai irodalomban főként Bencze Máttyás foglalkozik a bírói döntések minőségi értékelésének, mérésének problémájával.¹⁰⁷ Bencze eredeti értelmezésében a bírói döntések minőségének szubsztantív és formai szempontjai szerepelnek.¹⁰⁸ A tartalmi szempontok között megjelenik a döntés szakmai helyessége, illetve politikai igazolhatósága, elfogadásra méltó volta:

„[...] a bírói döntéseknek kétféle nyilvánosság irányában is igazolhatóknak kell lenniük: egyfelől meg kell felelniük a jogászai szakma által támasztott követelményeknek (szakmai elfogadottság), másfelől olyan jellemzőkkel is bírniuk kell, hogy a jog címzettjei, a laikus állampolgárok is elfogadásra méltónak találják, és engedelmeskedjenek a döntés előírásainak (politikai legitimitás).”¹⁰⁹

Ami a formai szempontokat illeti, elsőként a formális logika követelményeinek való megfelelést emeli ki, majd az ítéleti érvelés (indokolás) következetességét és átláthatóságát, tiszta megfogalmazását.

Az elmúlt évtizedben ezek a szempontok és az általa javasolt mérőeszközök is finomodtak. Álláspontja szerint a bírói döntések minősége értékelésének tárgyát az ítéleti indokolások képezik, ezeket elemezhetjük közvetlen és közvetett módszerekkel. Olyan értékelési szempontokat említ, mint a „bírói műhiba” miatti sikeres perek, illetve a sikeres fellebbezések aránya, az EJEb olyan döntései, amelyekben jogsértést állapított meg, vagy kifejezetten utalt a bírói indokolás nem megfelelő voltára, az EuB által befogadott előzetes döntéshozatali indítványok számára. További módszerként említi a bírói eljárás résztvevőinek és érintettjeinek, illetve a teljes közvéleménynek a bíróságok munkájával való elégedettségi szintjének mérését és az indokolások érthetőségének tesztelését.¹¹⁰

A joggyakorlat elemzésével kapcsolatos problémákra való jogtudományi, módszertani reflexió az utóbbi időben elmélyült. Ezt erősíti az, hogy 2011 óta a bírósá-

¹⁰⁵ MÉSZÁROS Evelin – SEBŐK Miklós: „A szövegbányászati módszerek alkalmazásának lehetőségei a joggyakorlat-elemzésben” *Forum Sententiarum Curiae* 2018/2. 6–12., ZÓDI Zsolt: „A jogi szövegek mint big data” in JAKAB András – SEBŐK Miklós (szerk.): *Empirikus jogi tanulmányok. Paradigmák, módszertan, alkalmazási területek* (Budapest: Osiris 2020) 93–109.

¹⁰⁶ ZÓDI Zsolt: „Módszertani javaslatok és gyakorlati megjegyzések a Kúria joggyakorlat-elemző tevékenységéhez” *Forum Sententiarum Curiae*, 2018/2. 13.

¹⁰⁷ BENCZE Máttyás: *Elvek és gyakorlatok. Jogalkalmazási minták a magyar bírói ítélkezésben* (Budapest: Gondolat 2011), BENCZE Máttyás – Gar Yein Ng (szerk.): *How to Measure the Quality of Judicial Reasoning*. (Cham: Springer 2018), https://doi.org/10.1007/978-3-319-97316-6_6; BENCZE Máttyás: „A jogi döntések minőségének mérhetősége” in JAKAB András – SEBŐK Miklós (szerk.): *Empirikus jogi tanulmányok. Paradigmák, módszertan, alkalmazási területek* (Budapest: Osiris 2020) 521–531.

¹⁰⁸ BENCZE 2011 (107. l.) 28.

¹⁰⁹ BENCZE 2011 (107. l.) 30.

¹¹⁰ BENCZE 2020 (107. l.) 529–530.

gok szervezetről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI. törvény (a továbbiakban: Bsz. alapján a Kúria által végzett joggyakorlat-elemző tevékenység is átalakult és a Kúria elnökének immár lehetősége van joggyakorlat-elemző csoportok felállítására.¹¹¹ De a hatalmi egyenlőtlenségek problémája nem jelenik meg a joggyakorlat-elemzés megfelelő módszereiről való gondolkodásban.

Ha nem vesszük figyelembe a jogvitával jellemzően érintett csoport társadalmi helyzetének jellegzetességeit: jogfosztottságukat, hatalomnélküliségüket, kiszolgáltatottságukat, nem érthetjük meg ezeknek a pereknek a valódi természetét, és abba a hibába eshetünk, hogy az általában pozitívnak tekintett kvantitatív jellemzőkhöz (pl. kevés eljárást indítanak az adott típusú jogsértés miatt, az eljárások gyorsan lezajlanak, a bírósági szintek közötti egyetértés a jellemző, vagyis a fellebbezések és különösen a sikeres fellebbezések száma alacsony) automatikusan pozitív magyarázatokat társítunk. A gondnokság alá helyezéssel, annak fenntartásával kapcsolatos ügyekben az érintettek jellemzően pszichoszociális vagy intellektuális fogyatékos-sággal élő, illetve demens személyek, akik közül továbbra is sokan élnek nagy, bentlakásos intézményekben.¹¹² Az intézményekben élőkre különösen igaz, de egyébként is előfordul, hogy e személyek kapcsolati hálója, akár családi, akár baráti kapcsolataikat tekintjük, gyakran elvékonyodott, nem tudnak kire támaszkodni a hétköznapiakban.¹¹³ Vagyis, összességében a „gyenge érdekérvényesítési képességű csoport” iskolapéldájával állunk szemben.

A joggyakorlattal kapcsolatos egyik kutatásunkban a kutatócsoport egy része a Bírósági Határozatok Gyűjteményében közzétett, gondnoksággal kapcsolatos ügyeket elemezte.¹¹⁴ Döntően kvantitatív szempontok alapján vizsgáltunk: az eljárások hossza, a „sikeres” fellebbezések, illetve felülvizsgálati kérelmek aránya, az indokolások érdemi részének terjedelme alapján igyekeztünk következtetéseket levonni arra nézve, hogy mennyire ritualizáltak az eljárások, kialakul-e érdemi jogvita.

Ami a rítussá váló eljárások fogalmát illeti, ahogy fentebb kifejtettük, a magyar jogszociológiai irodalomban a legfontosabb, ezt tematizáló, empirikus kutatást Loss Sándor és H. Szilágyi István, illetve kutatócsoportjuk végezte.¹¹⁵ Ebben a kutatásban a „cigány perek” sajátosságait vizsgálták, és arra jutottak, hogy ezek a perek csak látszólag *jogviták*, a bíróság és az eljárás összes résztvevője tudja, mi a szerepe, és ritualizáltan végzi azt, érdemi vizsgálat, vita nincs.¹¹⁶

Ennek a tanulmánynak az alapvető témájához visszatérve, két fő következtetést vonhatunk le ebből a kutatásból. Egyrészt a bírói gyakorlat megismeréséhez és színvonalas elemzéséhez alapvetően fontos lenne annak minél teljesebb transzparenci-

¹¹¹ Zódi (106. lj.) 14.

¹¹² 2017-ben a gondnokság alatt állók 48,9%-a, 57 983 érintett közül 28 395-en éltek tartós bentlakásos intézményben (HOFFMAN István – GULYA Fruzsina – TÖKEY Balázs: „A nagykorúak cselekvőképességének korlátozásának – hazai jogi keretek és az azzal kapcsolatos főbb adatok” *Közjogi Szemle* 2020/1. 15.).

¹¹³ VERDES Tamás: *Jelentés a gondnokságról és a támogatott döntéshozatalról* (Budapest: Társaság a Szabadságjogokért, 2015).

¹¹⁴ KISS–MALÉTH–TÖKEY–HOFFMAN–ZSILLE–DOMBROVSZKY (45. lj.).

¹¹⁵ H. SZILÁGYI–LOSS (38. lj.).

¹¹⁶ H. SZILÁGYI–LOSS (38. lj.).

ája. Kutatói szempontból az ideális állapot az lenne, ha minden döntés anonimizált módon hozzáférhető lenne, és szükség lenne arra, hogy a bíróságok a jelenleginél is részletesebb statisztikai adatokat gyűjtsenek és tegyenek közzé a tevékenységükről. Másrészt be kell látnunk, hogy nem elég, ha transzparensse is válna a magyar bíróságok ítélkezési gyakorlata, nem lehet pusztán kvantitatív mutatók alapján megítélni azt, hogy egy adott sérülékeny helyzetű csoportnak valódi védelmet nyújt-e a jogrendszer. Ebben a helyzetben érdemes kritikai szempontból közelíteni, és kvalitatív módszerekkel, diskurzuselemzéssel vagy az intézményi etnográfia eszközeivel, megfigyeléssel árnyalni a számokból kirajzolódó képet.

4. ÖSSZEZGÉS, KÖVETKEZTETÉSEK

Mind a kvantitatív, mind kvalitatív kutatási módszereknek megvan a maga szerepük, ami leginkább attól függ, hogy pontosan mire is keressük a választ. Ha minket valamilyen hatalmi aszimmetriával érintett csoport érdekel, amely esetében okkal feltételezhető, hogy tudattartalmuk, narratívájuk és normarendszerük még annyira sem előfeltételezhető, mint azoké, amelyek nem élnek ilyen erős hatalmi korlátok között.

Tanulmányunkban áttekintettük a jogszociológia módszereiről szóló általános kézikönyveket, és arra a megállapításra jutottunk, hogy nem található szisztematikus áttekintése a jogszociológia módszereinek, inkább a szociológiai módszerek adott kutatásokhoz való adaptálása jellemző. Az alávetett csoportok joghoz való viszonyát érintő kutatások sajátos módszertani problémáira ezek a szakirodalmi források szintén nem térnek ki átfogó módon, inkább csak egy-egy kutatás kapcsán.

Ezt követően azt vizsgáltuk, hogy egyes, alávetett csoportok helyzetének kritikai elemzésével foglalkozó irányzatok szolgálnak-e olyan módszertani fogódzókkal, amelyek általánosíthatók. A feminista jogelmélet és a kritikai rasszelmélet tekintetében azt találtuk, hogy a módszer inkább egy sajátos mozgalmi és pragmatikus szemlélet melletti elköteleződést jelent ezeknél a szerzőknél. Vannak módszerek, amelyeket ezek az irányzatok visszatérően használnak – például a jogi történetmesélés a kritikai rasszelméletben –, de átfogó módszertani reflexióval ezeken a területeken sem találkoztunk. A legfiatalabb ilyen kritikai irányzat, a fogyatékoságtudomány szolgált a legtöbb módszertani fogódzóval abban a tekintetben, hogy különböző, például értékű kutatások születtek a jog és a fogyatékosággal élő személyek kapcsolatáról, de kidolgozott módszertani útmutatásokat e téren sem találtunk.

Akármilyen módszert válasszunk is, elengedhetetlen a nagyobb módszertani tudatosság és reflexió. A módszer választása egy sor további következményt von maga után, amivel minden kutatónak tisztában kell lennie. Illetve akármilyen módszertani formát választunk is, az komoly szakmai követelményekkel jár, amire szintén figyelemmel kell lennünk, ha valóban tudományos kutatást szeretnénk végezni.

Elnyomott csoportok vizsgálatánál pedig mindenképp figyelemmel kell lennünk arra, hogy nemcsak a társadalmi szintéren vannak ezek az emberek rossz pozícióban, de a jog ezt a hatalmi különbséget a többszöröseré erősíti. Már a jogilag sérelmes vagy releváns helyzetek felismerése is megkíván olyan tudást, amihez nem

mindenki tud hozzáférni, ennek artikulálása és a hivatalos eljárás elindítása vagy elszenvedése pedig további jelentős akadályt gördíthet eléjük.

Így amennyiben kutatóként az érdekel minket, hogy milyen kapcsolat van kirekesztett csoportok, emberek és jog között, akkor erre a speciális helyzetre mindenképp tekintettel kell lennünk. Ez egyúttal a kvalitatív eszközök irányába tolja el a módszertani megfontolásokat, mivel ezek a nem-beavatkozó módszerek segíthetnek minket problémák feltárásában.

Tanulmányunk utolsó részében magunk igyekeztünk módszertani javaslatokat tenni, áttekinteni az alávetett csoportok joghoz való viszonya kutatásában használatos fontosabb módszereket: a narratív interjúkat, jogi történetmesélést, jogi etnográfát, diskurzus- és tartalomelemzést. Ebben a körben a módszerek bemutatásán túl igyekeztünk olyan nemzetközi és magyar kutatásokat is ismertetni, amelyek igazolják e módszerek hasznát ennek a sajátos kutatási problémának a megoldásában. Ezzel együtt nem kívánjuk azt sugallni, hogy más módszerek nem használhatók a sérülékeny helyzetű csoportok joghoz való viszonyának megértésében, inkább az a célunk, hogy vitát kezdeményezzünk erről a fontos, de mindeddig nem kellőképpen kidolgozott jogszociológiai problémáról.